SELENGE BİLGİ-008

MEMLÜKLER

(1250-1517)

Hatice Güler

SELENGE

MEMLÜKLER | Hatice Güler

SB-008

MEMLÜKLER

(1250-1517)

HATİCE GÜLER

MEMLÜKLER
(1250-1517)

HATİCE GÜLER

İstanbul, 2021

SELENGE YAYINLARI
No: **126** | Selenge Bilgi Serisi: **8** | **Ocak 2021, 1. Baskı**

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

SELENGE BİLGİ SERİSİ KOORDİNATÖRÜ
Erkan Göksu

YAZAR
Hatice Güler

EDİTÖR
Halil İbrahim Binici

SON OKUMA
Mustafa Kara

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

KAPAK GÖRSELİ
Memlük askerlerinin eğitimini tasvir eden bir minyatür,
Nihāyat al-su'l, British Library Oriental Manuscripts, Add MS 18866.

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-605-4944-72-9

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

SİYASÎ VE ASKERÎ YAPI 9

Bahrî Memlükler 9

Burcî Memlükler 16

MÜLKÎ YAPI 23

Köle Pazarında Başlayan Kariyer 23

Memlük Askerî Sisteminin Devlet Mekanizmasındaki Rolü 27

İktidar Yolu 30

Sultanların Siyasetlerine Bakış 35

Seksen Günlük Kadın İktidarı: Şecerüddür 42

Sultan Baybars 50

Manevi Siper 54

Moğollara Karşı Değişen Denge 57

Memlük Devletinin Sonu 60

İKTİSADÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI 65

Üretim ve Ticaret 65

İmar Faaliyetleri 80

İlim Dünyası 91

Dil ve Edebî Eserler 96

Toplumsal Yapı 106

Salgın Hastalıklar 111

SONUÇ 115

KAYNAKLAR 117

EKLER 121

DİZİN 123

ÖNSÖZ

"O kadar köklü ve kuvvetli bir milli kültürümüz var ki, elbette kendisinden kopmaya çalışan çocuklarını bir gün hizaya çeker."

Erol Güngör

Ortadoğu ve daha özel tanımıyla Mezopotamya, insanlık tarihinin ilk medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla, Ortadoğu'yu diğer medeniyet havzalarından ayıran en temel özelliklerinden birisi içerisinde barındırdığı çeşitlilik ve bu çeşitlilikten kaynaklanan sürekli siyasî bir istikrarsızlık halidir. Böyle bir coğrafyada ve zamanda Memlük Devleti'nin yapabildiklerine bakıldığı vakit, nevi şahsına münhasır bir devlet inşa ettiklerini görebiliriz.

Milli belleğimizin ihyasında yapacağımız en faydalı şeylerin başında Osmanlılara, Selçuklulara ve onlar kadar dikkat çekmese de Resulilere, Zengilere ya da bahsedeceğimiz Kıpçak Türk Memlüklere, aynı pencereden bakmaktır. Aynı pencereden bakmaktan kastımız hepsini tek bir yapı olarak kabul edip araştırmalarımızı bu çizgi üzerinde yapmak değil, bilakis tüm bu devletlerin süregelen bir devlet geleneğinin taşıyıcılarını olduklarını göz ardı etmemektir. Dolayısıyla kültürel, siyasî, diplomatik ve sosyal tarihimizde yer almış, Yakın ve Ortadoğu coğrafyasının kaderini tayin noktasında önemli bir rol üstlenen ve bugün kuruluşunun 770. yılını doldurmuş bir devlettir Memlük Devleti.

İlk olarak Abbasiler zamanında Kıpçaklardan köle olarak satın alınan memlükler, kendi memleketlerinden küçük yaşta getirilerek dili, dini, kültürü tamamen yabancı bir ülkede ve hiç aşina olmadıkları bir coğrafyada şahsi kabiliyetleri, liyakatları, disiplin, cesaret ve savaşçılık gibi üstün vasıfları ile kısa zamanda o ülkenin önce hâkim askerî sınıfı, sonra ise yönetici elit sınıfını oluşturmuşlardır.

Çalışmamız ile Memlükleri, sadece tarihin akışında bir dönemde depreşip sönmüş siyasî bir oluşum olarak değil, etkisi bugüne dek varan farklı çizgisiyle, savaşmak için savaşmış olmayan bir devlet olarak; kendilerine verdikleri "Türk devleti" kimliğine rağmen adeta "mevtayı nasıl tanırdınız?" sualine "sadece köle bilirdik" söyleminde bulunur tarzda bir gaflete düşmeden anlatmayı amaçlıyoruz.

Osmanlı'nın halifelik makamını üstleneceği ve Osmanlı Devleti'ni "imparatorluk" olma yolunda bir adım daha ileriye taşıyacak Mercidâbık ve Ridâniye savaşlarının mağlubu olarak anlatılan Memlük Devleti'ni Selenge Bilgi Serisi kapsamında okuyuculara daha geniş bir bakış açısıyla sunmak, çalışmalarımı bu alana yoğunlaştırmam hasebiyle benim için özel bir anlam taşıyor. Bana bu fırsatı veren kıymetli hocam Prof. Dr. Erkan Göksu'ya, hocam Prof. Dr. Süleyman Özbek'e, hayatın kendisinin bilim olduğunu idrak etmeme vesile olan ağabeyim Mehmet Özkara'ya ve kitabın yayımlanma sürecinde emeği geçen Selenge Yayınları'na ve çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

Hatice Güler

Ankara 2021

SİYASÎ VE ASKERÎ YAPI

Memlükler, Eyyubi ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından XIII. yüzyılın ortalarında Mısır'da kurulan ve 267 yıl boyunca Mısır, Suriye, Hicaz ve Güney Anadolu'da hâkimiyetini sürdüren bir Türk-İslam devletidir. Tarihçiler Memlük tarihini, XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar "Bahrîler" (1250-1382), bu tarihten yıkılışa kadar ise "Burcîler" (1382-1517) olarak iki dönemde ele alır.

Bahrî Memlükler (el-Memâlikü'l-Bahriyye), Eyyubi sultanı el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub'un Kıpçak coğrafyasından getirterek Nil Nehri'nde yer alan Ravza Adası'ndaki kışlalara yerleştirdiği Türk asıllı Memlüklerden oluşurken; Burcî Memlükler (el-Memâlikü'l-Burciyye) Kahire'de, Kahire Kalesi'nin "Kâatu'z-Zehebiyye" denilen kısmında talim ve terbiye görmek üzere yerleştirilen Memlüklerden oluşur.

Bahrî Memlükler

Selahaddin Eyyubi'nin haleflerinden, 1230 yılından itibaren memlük satın alma işine önem veren el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyub (1205-1249), Eşrefiyye Memlükleri ile büyük Türkmen emirlerinden İzzeddin Aybek'in destekleriyle başa geçmişti. 1241 yılında Ravza Adası'nda çoğunluğu Kıpçaklardan müteşekkil şahsına mahsus ayrı bir Memlük sınıfı oluşturdu. Kendi kuvvetini bu itibarla güçlendirdiğini düşünen Necmeddin Eyyub, Kutuz, Baybars ve Kalavun gibi emirlerin sayesinde rakiplerini etkisiz hale getirdi. Ancak 1249'da ölümünden sonra tahta çıkan oğlu el-Melik el-Muazzam Turanşah'ın, Mansûra'da yenilen IX. Louis ile kendilerine danışmadan müzakere etmesinden dolayı Eyyubiler'den tamamen yüz çeviren Bahrîler, Mısır'ın kaderinde önemli bir rol üstleneceklerdi.

Eyyubilerden Memlüklere kadar Mısır'ın istikbalinde mühim rolü olan Müslümanların Haçlılara karşı politikasındaki değişimi zorunlu bir değişiklik olarak mı kabul etmeliyiz? Memlük darbesi, IX. Louis'nin Mısır seferi esnasında belli düzeylerde bu değişikliğin bir sonucu olarak meydana geldi. IX. Louis'nin kuvvetleri bozguna uğratıldı ve kendisi bizzat Eyyubi Sultanı Turanşah'ın kısa süren saltanatı döneminde esir tutuldu. Fakat Louis, yeni kurulan devlet tarafından serbest bırakıldı. Böylelikle Memlükler, tarih sahnesine sadece askerî bir darbeyle değil, aynı zamanda da Haçlılara karşı kazandıkları zaferle çıkmış oldular.

Bahrîlerin, Turanşah'ı öldürmeleri ile Mısır'da Eyyubiler devri sona ermiş ve Memlükler devri başlamıştı. Atabekü'l-asâkir[1] olan, el-Melik es-Salih'in dul kalan eşi Şecerüddür ile evlenmek suretiyle tahta geçen Aybek et-Türkmânî'nin (1250-1257), "Muizzî" nisbesi ile yeni bir Memlük grubunu oluşturması kendisine karşı bir muhalefetin oluşmasına neden oldu. Öyle ki, Anadolu Selçuklu sultanına dahi iltica eden yüz otuz muhalif Bahrî Memlük vardı. Yönetimde istikrarı sağlamaya çalıştığı günlerde Aybek, Musul emiri Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla siyasî bir izdivaç arifesinde iken Şecerüddür'ün tertip ettirdiği bir suikastla öldürüldü (Nisan 1257).

Bu tarihler İslam tarihinin en kritik dönemlerinden birinin başlangıcıydı. Memlükler kendilerini son derece çetin bir kıskacın ortasında buldular. Öyle ki devletin ilk yıllarında bir yandan Haçlılar diğer yandan Moğollar, İslam coğrafyasını umarsızca talan ediyor, Akdeniz boyunca irili ufaklı kontluklar ve Avrupa orduları, her fırsatta Müslümanların yaşadığı şehirlere saldırıyordu.

Hülagu Han komutasında Bağdat'ı alıp Abbasi hilafetine son veren Moğolların sebep olduğu siyasî buhran sırasında Aybek'in naibü's-saltanası[2] olan Kutuz tahta çıktı

1 Askerlikten gelen sultanların yönetmesi hasebiyle askerî kurumların her zaman daha mühim olduğu Memlük devlet teşkilatında, sultan ve "naibü's-saltana" denilen sultan vekilinden sonra gelen en büyük otoritedir.

2 Vazifeleri gereğince Osmanlı Devleti'ndeki vezîr-i azâmlara benzeyen naibü's-saltanalar, siyasî ve askerî manada sultandan sonra en yetkili devlet adamıdır.

(1260). Hiç vakit kaybetmeden Suriye'ye doğru hareket eden Hülagu Han, Memlük Sultanı Seyfeddin Kutuz'a teslim olması için elçi gönderdi. Sultan, teklifi reddederek ordusunun başında Filistin Celile bölgesinde Hz. Davud'un Câlût'u yendiği Aynicâlut'a geldi. Savaş öncesinde komutanlarını bir araya toplayan Kutuz, Moğol istilasına maruz kalan İslam ülkelerinin akıbetlerini hatırlatarak onları canla başla cihada sarılmaya teşvik etti. Müslümanların ve İslam'ın mukaddes değerlerini savunma uğrunda yapılacak cihadın ehemmiyetini anlattı. Layıkıyla savaşamadıkları takdirde sonlarının iyi olmayacağını ve Allah tarafından uğrayacakları gazabı hesaba katmalarını söyledi. Komutanlar bu konuşmadan o kadar etkilenmişlerdi ki, Moğollarla savaşta kanlarının son damlasına kadar gayret edeceklerine dair yemin ettiler.

İki ordu Selahaddin Eyyubi'nin de Haçlı kontluklarına karşı bir üs olarak kullandığı bu mevkide çarpıştı (Eylül 1260). Bu esnada savaşın cereyan ettiği vadinin etekleri, civardaki köy ve kasabaların halkı ile dolmuştu. Orada bulunanlar da Memlük askerlerinin kazanması için Allah'a yalvarıyordu. Savaş şiddetli çarpışmalara sahne oluyordu. İki taraf da büyük kayıplar verdi. Bu arada Moğol birliklerinin şiddetli hücumu karşısında Memlük ordusunun sol kanadı tarumar oldu. Sol kanada yardım gönderen Kutuz, askerlerini savaşa teşvik ediyor, en güzel ölümün bu yolda olacağını tekrar hatırlatıyor, hücum üzerine hücum emri veriyordu. Bu büyük İslam kahramanının, miğferini yere atarak, yüksek sesle askerini İslam'ı kurtarmaya çağırması, askerleri coşturmuştu. Bu heyecanla, askerler düşman üzerine saldırdılar. Memlük ordusu Hülagu'nun yakın arkadaşı ve komutanı Nasturî Ketboğa Noyan idaresindeki Moğol ordusunun büyük bir kısmını imha etti. Sağ kalanlar, arkalarına bakmadan kaçtılar.

Sultan Kutuz, Moğolları Aynicâlut'ta maddi ve manevi neticeleri tartışmasız büyük bir hezimete uğratmıştı; Moğolların Suriye'den sonra Mısır'ı da alarak, Haçlılar ile işbirliği yapmaları önlenmiş, İslam dünyası için feci sonuçlar doğurabilecek tehlikeler bertaraf edilmişti.

Hz. Davud'un Câlût'u yendiği yerde, Sultan Kutuz da Ketboğa'yı yenmiş, zihinlere işlenen "Moğolların cesetleri dahi bizi mağlup eder" düşüncesi silinmişti. Henüz hiçbir mağlubiyet tatmamış Moğolların, Aynicâlut'ta Memlükler tarafından hezimete uğratılması, Moğollara karşı psikolojik bariyeri yıkmıştı. Böylelikle direniş ruhunu tırpanlayan; durdurulamaz addedilen Moğolların durdurabilir olduklarının kanıtlanması, büyük bir muzafferiyet sayılabilir miydi? Evet, sayılırdı; çünkü Harezmşahlar, Abbasiler, Eyyubiler ve Anadolu Selçuklu devletlerini son ana kadar uğraştıran Moğol istilalarına karşı kazanılan bu zafer, Memlük Türk Devleti'nin yükselişinin ilk basamağı olmuştu.

Haçlıları ve Moğolları Türk-İslam coğrafyasından uzaklaştırmayı başaran tek siyasî yapı Memlük Türk Devleti oldu. Dahası, bu zafer Haçlı-Moğol işbirliğine büyük bir darbe vurmuştu. İbn Haldun'un ifadesi ile "İslam'ı canlandırmada hızır gibi yetişen Türkler, tam vaktinde gelen bir lütuf" idi ve bu lütufla tarihin belki de en çetin tehlikesi atlatılmıştı.

Aynicâlut'taki yenilginin ertesinde Moğollar Suriye'deki şehirlerden birer birer atıldılar ve Seyfeddin Kutuz, hâlâ Haçlıların elindeki birkaç ileri karakol dışında bütün Suriye ve Filistin'in sahibi olarak muzaffer bir şekilde Kahire'ye döndü. Ancak tarihte neredeyse hiçbir zaman hâlihazırdaki durumlar aynı kalmamıştır. Hoşnutsuzluğa neden olan başka durumlar muhakkak kaçınılmaz olacaktır ki, Kutuz'un da seleflerinin yaptığı, haleflerinin de yapacağı hatayı yapması ve kendisine yardım eden Memlüklerin aleyhine başka bir Memlük grubu oluşturması onun sonunu hazırlayacaktır. Kutuz'un Memlükler arasında düşmanları vardı. Bunlar içerisinde en çekindiği Baybars idi. Bu yüzden Baybars, Halep valiliğini talep ettiğinde, Seyfeddin Kutuz, onun bu isteğini geri çevirdi. Fakat onun bu kararı, Baybars'ı dizginlemek şöyle dursun iktidar isteğini daha da kamçıladı.

Zafer sarhoşluğu içindeki Seyfeddin Kutuz, Salihiyye yakınlarında tavşan avına çıktığında, yanında, aralarında Baybars'ın da olduğu birkaç emir vardı. Bu emirlerden biri av sırasında, Seyfeddin Kutuz'a yaklaşıp arz-ı hürmet

ederek elini öpmek istedi. O, Kutuz'un elini tutar tutmaz Baybars harekete geçti ve Kutuz'un arkasından yaklaşarak kılıcını sırtına sapladı. Böylece Aynicâlut zaferinde büyük rol oynayan Memlük kumandanı Baybars, Sultan Kutuz'u öldürerek tahtın yeni sahibi olmuştu (Ekim 1260-1277).

Bahrî emirleri tarafından sultan ilan edilen ve devletin gerçek kurucusu sayılan Baybars ile birlikte Memlük tarihinde yeni bir dönem başladı. Baybars tahta oturduktan hemen sonra sultanlığını, dönemin dinî-siyasî teamülüne uygun olarak hilafet menşuruyla taçlandırmak istedi. Ancak Hülagu, Bağdat'ı istila edip Abbasi hanedanını ortadan kaldırdığı için, hâlihazırda meşru bir Abbasi halifesi bulunmuyordu. Sultan Baybars, bu probleme mantıklı bir çözüm getirdi. Abbasi Hanedanı'na mensup olduğunu iddia eden el-Mustansır-Billâh Ebu'l-Kasım Ahmed'i halife ilan ederek Bağdat Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden ihya etti (1261). Abbasi ailesinden "el-hâkim" unvanıyla halife ilan edilen Ebu'l-Kasım Ahmed'in Baybars'ın sultanlığını onaylaması ile teamül yerine getirilmiş, Baybars'ın saltanatı meşruluk kazanarak başlamıştı.

Sultan Baybars'ın saltanatı ele geçirmesi ve güvenceye almasından hemen sonra Memlükler dikkatlerini ivedilikle Haçlılara çevirdi. 1263 yılından sonra Baybars amansız bir dizi sefere başladı ki 1271 yılına gelindiğinde Suriye Haçlı devletlerini yakıp yıkmış, bir daha faaliyet göstermeyecek bir şekilde umutlarını yok etmişti. Sultan Baybars'ın on yedi yıl süren saltanatı sürecinde Müslümanlara karşı Moğollar ve Haçlılar ile işbirliği yapan Ermeni Krallığı ve Asvan'a saldıran Nûbe Krallığı vergiye bağlandı, Antakya Haçlı Prinkepsliği ortadan kaldırıldı. Bâtıniler kontrol altına alındı.

Görsel 1. Trabluşşam'ın Memlüklerin eline geçmesi, 1289 (British Library, Londra [Ms Add 27695])

Moğol tahakkümünden muzdarip olan Selçukluların ve Anadolu beylerinin davetine icabet ederek Elbistan civarında Muinüddin Süleyman Pervane kumandasındaki Moğol ordusunu hezimete uğratan Baybars'ın adı, Sel-

çuklu ve Harezmşah dönemi kitabelerinde ölümsüzleşti; mezkûr devletlerin Baybars namına yazdığı kitabede "İskender-i zemân" lakabının yer alması epey anlamlıdır. Tarihçiler tarafından "Allah'ın gönderdiği lütuf" olarak addedilen Memlük sultanının bu zaferi, Moğollar karşısında mağlup ve muzdarip bir vaziyette bulunan İslam coğrafyasının sönmeye yüz tutmuş umutlarına can suyu oldu.

Baybars'ın 1277'de ölümü üzerine oğlu Berke sonra da Berke'nin kardeşi el-Melik el-Adil Sülemiş zamanlarında atabekü'l-asâkir olan ve müdebbiru'l-memleke[3] sıfatı ile idareyi üç ay elinde tutan Seyfeddin Kalavun, Baybars'a bağlı memlükleri tasfiye ederek tahta çıktı (1279). Kalavun, stratejilerini örnek aldığı Baybars gibi İlhanlılar, Ermeni Krallığı ve Haçlı kontluklarıyla mücadele etti. Suriye'ye saldıran İlhanlı ordusunu Humus civarında ağır bir hezimete uğrattı (Ekim 1281). İlhanlılarla iş birliği yapan bölgedeki Haçlı varlığına son vermek için çalıştı; ancak Akka Seferi için Kahire'den ayrıldığı sırada vefat etti (1290).

Kalavun'un yerine geçen oğlu el-Melikü'l-Eşref Halil (1290-1293), babasının hazırlamış olduğu orduyla Haçlıların bölgedeki son başşehri Akka'yı alarak bölgede iki yüz yıl süren Haçlı varlığına son verdi. Ancak savaşlarda gösterdiği başarıyı devlet idaresinde gösteremedi ve yaptığı atamalar sebebiyle kendisine diş bileyenler tarafından öldürüldü.

Kalavun hanedanını ihya etmek isteyen emirler küçük yaşına rağmen Kalavun'un diğer oğlu Muhammed'i "el-Melikü'n-Nâsır" unvanıyla tahta geçirdi (1293-1294). İkinci saltanatı (1299-1309), İlhanlılarla yapılan savaşlarla geçti. 1299 yılında Haznedar Vadisi'nde Gazan Han'ın kuvvetlerine yenildi. 1301-1302 yılı içinde mühim bir durum vuku buldu; kırk bir yıl gibi uzun bir müddettir Mısır Abbasi halifeliği makamında oturan Hâkim-Biemrillâh öldü. Yerine veliahdı Süleyman, "el-Müstekfî" unvanıyla halifelik makamına oturdu. Sultan Nâsır, tertiplenen bir törende ona biat etti. Akabinde Halife Müstekfî beraberinde olduğu halde Mercu's-Suffer'de İlhanlı komutanı Kut-

3 "Müdebbir" tedbirli davranan kimse demektir. Küçük yaştaki sultanların zamanında devleti atabeklerin idare ettiği durumda; onlara "müdebbirü'l-memleke" unvanı verilirdi.

luşâh'ın yüz bin kişilik ordusunu mağlup etti. İlhanlıların büyük kayıp verdiği, hatta Gazan Han'ın ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığı bu savaşta İbn Teymiyye ve Nüveyrî gibi bazı âlimler dahi vardı.

Sultan Nâsır, Emir Sallâr ve Baybars el-Çaşnigîr'in üzerindeki tahakkümü nedeniyle kendi isteği ile tahttan çekildi. Baybars el-Çaşnigîr (1309) onun tahttan çekilmesinden sonra on bir ay gibi kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra Nâsır Muhammed'e elçi göndererek af dilemiştir. Bazı tarihçiler tarafından Baybars el-Bundukdârî'ye benzetilen, Memlüklerin en ihtiyatlı ve heybetli sultanı addedilen Nâsıruddin Muhammed'in ölümüyle sona eren otuz iki yıllık üçüncü saltanatından (1310-1341) sonra yirmi yıl oğullarının dönemi ve keza yirmi yıl torunlarının saltanatı devam etmiş ve 1382'de bu hanedan son bulmuştur.

Burcî Memlükler

Nâsıruddin Muhammed'in çocukluk yıllarına denk gelen ilk saltanatını bitiren, onu azlederek annesiyle kaleye hapseden ve dış dünya ile irtibatını kesen el-Melikü'l-Adil Zeynüddin Ketboğa (1294-1296), kendisine yönelik muhalefetle baş edemeyerek tahtından feragat etti. Sultan ilan edilen el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Laçin (1296-1299), bir suikast sonucu öldürüldü ve el-Melikü'n-Nâsır ikinci defa tahta çıkarıldı. Ketboğa, Laçin'in hoşdâşı (devresi) olduğunu, kendisinin sultan olmasıyla onun sultan olması arasında bir fark olmadığını açıklayarak ona itaat ettiğini bildirdi. Bu konuda içi rahat olan Laçin için söz konusu olan durumu devrik sultan Nâsıruddin Muhammed Nâsır konusunda söylemek zordu. Zira Laçin, devlet işlerini yönetebileceğine inandığı vakit saltanatı kendisine geri teslim edeceğini söyleyerek bu meseleyi kendince yoluna koymak istemişti; ancak ömrü vefa etmedi. "Er-ravkü'l-hüsâmî" diye bilinen meşhur arazi tahriri konusunda çıkan anlaşmazlıklarda aleyhine oluşan ittifak sonucu öldürüldü.

Burcîler, Nâsır'ın oğulları ve torunları devrinde güçlenerek zaman zaman siyasî olaylarda rol oynamışlardı. Memlük tarihinin en büyük emiri olarak takdim edilen

Yelboğa el-Ömerî'nin (ö. 1366) azat ettiği memlükü Berkuk, "el-Melikü'z-Zâhir" unvanı ile sekiz aylık kısa bir kesinti olmakla beraber iki kez Kalatü'l-Cebel'de sultanlık tahtına oturdu (1384). Timur'a karşı Osmanlılar ve diğer Müslüman devletlerle ittifak kurdu. Geleneksel Memlük-Altın Orda dostluğunu takviye etti; bilhassa Timur'la ölüm-kalım mücadelesine girişen Toktamış Han ile ilişkilere ehemmiyet verdi. Dirayeti ve iyi niyeti ile nam salmış Berkuk, İbn Haldun'a göre tüm halkın nezdinde iyi bir sultandı.

Berkuk'tan sonra veliahdı oğlu Ferec'e "en-Nâsır" unvanı ile biat edildi (1399-1412). 1400 yılı sonlarında Timur'un Dımaşk'ı (Şam) istila ve talanı sonucunda bozulan istikrarı yeniden tesis etmeye çalıştı. Ferec'in, İbnü'l-Adim'in fetvasıyla öldürülmesini müteakip Abbasi halifesi Mustain-Billâh 1412 yılında sultan ilan edildi. Bu durumla Memlüklerde bir ilk gerçekleşmiş; ancak halifenin sadece unvanını taşıdığı sultanlığı bir yıl dahi sürmeyecek, Tâciru'l-Memâlik Hoca Mahmud el-Ezdî tarafından satın alınıp Berkuk'a hediye edilen Şeyh Müeyyed el-Mahmudî devri başlayacaktır (1412-1421). Şeyh, oğlu İbrahim komutasındaki bir orduyu Memlük himayesini reddeden Karamanoğlu II. Mehmed Bey üzerine gönderdi. Nitekim kendisi namına para bastırıp Tarsus'un anahtarlarını veren Mehmed Bey, sonradan aynı şehri muhasara etmişti. Şeyh Müeyyed, vefatından önce henüz bebeklik çağındaki oğlu Ahmed'i veliaht ve oğlundan tahtı gasp edeceğini öngöremediği Emir Tatar'ı ise vasi tayin etmişti.

Atabekü'l-asâkir Barsbay el-Melik el-Eşref devrinin başlaması, Memlük Sultanlığı tarihinde unutulmaz bir devrin başlangıcıydı (1422-1438). Memlükler, Eyyubilerin cihat, İslamî davranış, öğreti ya da hanedan adaletine önem veren şekilsel ideolojilerini sürdürmelerine rağmen, cihadın askerî boyutuna daha fazla önem verdiler. Memlük resmî tarih yazıcılığında, cihadın kâfirlere karşı bir savaş olduğu aşikâr bir şekilde belirtiliyordu. Bu konuda Barsbay tarafından belirlenen sınırlar, Memlük Sultanlığı'nın sonuna kadar hemen hemen hiç değişmedi. Ancak, XIV. yüzyılın başlarında Sultan Barsbay saldırgan bir politika başlattı; fakat onun ana hedefi, Kıbrıs Haçlı Krallığı idi. Peş peşe düzenlediği üç sefer ile 1426 yılında ordusunu ağır bir he-

zimete uğrattığı Kıbrıs Kralı Janus'u esir aldı. Fırsat buldukça Memlüklere saldıran ve Ramazanoğulları ile işbirliği yapan Dulkadiroğlularını da bertaraf etti (1435).

Barsbay'ın veliaht tayin ettiği oğlu Yusuf'u tahtan indiren el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak (1438-1453), sağladığı istikrarla huzurlu bir ülke tesis etti. Saint-Jean şövalyeleri ile mücadele ederken II. Murad ve diğer Anadolu beyleri gibi Müslüman hükümdarlarla dostane ilişkiler kurdu. Oğlu Osman Eşrefî, Müeyyedî ve Seyfî memlüklerine dağıtılacak para nedeniyle ihtilafa düşmüş ve yetmiş üç yaşındaki Emir İnal (Aynal) tarafından tahtan indirilmişti.

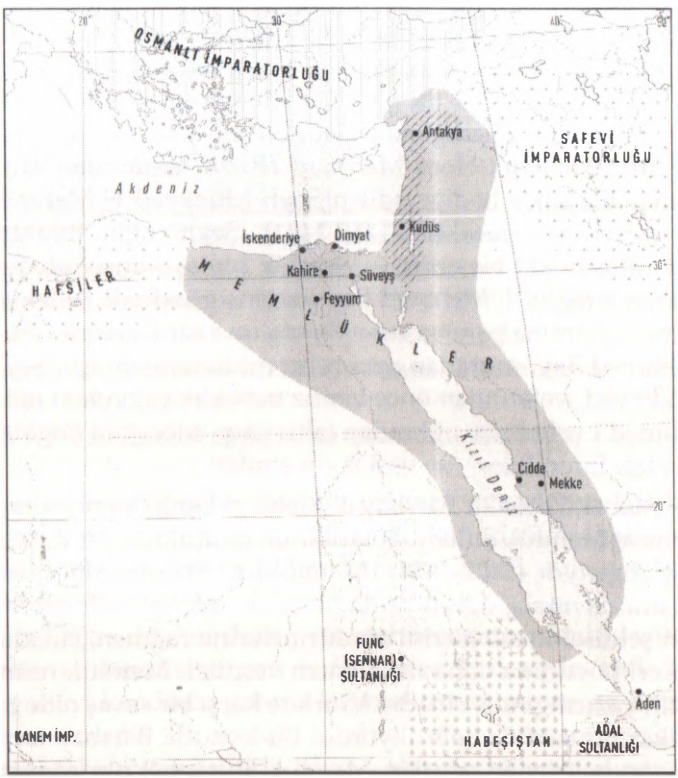

Harita 1. Memlük Devleti (1250-1517)

İstanbul'un fethini büyük şenliklerle kutlayan Seyfeddin İnal el-Melik el-Eşref (1453-1465), Fatih'i "Ortodoksların hâmisi" diye nitelendiren Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine Hoşkadem en-Nâsırî komutasında ordu sevk etti. Kaynaklar Memlük kuvvetlerinin Larende'de korkunç bir tahribata neden olduklarını yazar. Osmanlı ile iyi olan ilişkilerse, 1459 yılında su yolları meselesi yüzünden bozuldu. 1460 yılında Sultan İnal'ın vefatını müteakip vasiyeti üzerine tahta, oğlu Atabek el-Melik el-Müeyyed Ahmed geçmiş ise de dört ay sonra Arnavut asıllı emir Hoşkadem en-Nâsırî (1461-1467) sultanlığa seçildi.

Hoşkadem, Karakoyunlular ve Dulkadiroğullarına karşı Uzun Hasan'ı destekleyerek Osmanlı ile ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olmuştur. Hoşkadem'in halefleri Atabek el-Melik ez-Zâhir İlbây ile Temurbuğa'nın ancak dört ay süren saltanatları haricinde, son kuvvetli Memlük sultanlarından biri de Çakmak'ın azlettiği memlüklerinden Atabek Kayıtbay'dır.

Hoşkadem'in siyasetine sadık kalarak Osmanlılarla rekabete devam eden Kayıtbay zamanında (1468-1495) iki tarafın orduları arasında Çukurova'da cereyan eden savaşlar beş yıldan fazla sürdü. Burcî Memlüklerin en büyük sultanı kabul edilen Kayıtbay zamanında Osmanlılar tarafından desteklenen Dulkadiroğulları Beyi Şahsuvar ile savaşılması ve onun 1472'de günümüzde Kayseri sınırları içindeki Melik Gazi Kalesi olarak da bilinen Zamantı Kalesi'nde üç oğlu ile birlikte asılması hâdisesi, Kayıtbay'a yönelik birçok ihtilafın zuhuruna neden oldu. Daha da mühimi Kayıtbay, II. Bayezid'e karşı Osmanlı tahtında hak iddia eden Cem Sultan lehine bir duruş sergiledi; hatta onu ülkesine kabul etti. Sulh amacıyla Osmanlı sultanına gönderilen elçinin alıkonulması üzerine beş yıldan fazla süren savaşlar başlamış ve nihayetinde 1491'de sulh yapılmıştır.

Kayıtbay'dan sonra devletin sonunun yaklaştığı iyiden iyiye hissedilmeye başladı; zira kısa sürede tahta beş sultan geçmişti. Durum öyle bir hal almıştı ki; bu beş sultanın azlinde rol oynayan emirler arasında saltanata hevesli kimse kalmamıştı. İçlerinden birisi sonunda ikna olmuştu: Sultanlıktan azli istendiğinde itiraz etmeyip tahttan fera-

gat edeceği sözünü veren, Mısır'da "Gavr askerî ocağı"nda yetişen Kansu Gavrî. Peki, sözünü tutmuş muydu? Hayır. Kendisine bağlı memlükler satın alarak saltanatını takviye etmeyi tercih etti. Döneminin son derece kritik vakası; başka bir ifade ile sonun başlangıcı, Osmanlı ile savaş aşamasına gelmesine neden olan Yavuz Sultan Selim'in, Memlüklere tâbi Dulkadiroğullarını ortadan kaldırmasıydı.

Memlükler, Osmanlılarla zaman zaman iyi ilişkiler kurmuşlar zaman zaman da karşı karşıya gelmişlerdi. Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı Devleti kutsal mekânlar için Memlüklerden çeşme ve yol yapımı müsaadesi istemiş; fakat Memlükler bu talebi içişlerine müdahale addederek reddetmişlerdi. Sonuçta ilk olarak II. Bayezid döneminde Çukurova'da iki ordu karşı karşıya geldi. Ancak Osmanlılar istedikleri sonucu alamadı. Safevileri Çaldıran'da yenen (1514) Yavuz Sultan Selim ise payitahta döner dönmez Memlüklere karşı ordunun ve donanmanın sefer için hazırlanması yönünde emir verdi. Memlük Sultanı Kansu Gavrî elçi göndererek Yavuz Sultan Selim'in savaş hazırlıklarının kime karşı olduğunu sordu. Sultan Sultan Selim, ordunun hedefinin Safeviler, donanmanın ise Portekizliler olduğunu söyledi. Memlükler ise Osmanlı Devleti'nin Fırat'ı geçmesine müsaade etmeyip savaşın Osmanlılar aleyhine ilerlemesine çaba gösterdiler. Üstelik Osmanlı topraklarına dâhil bazı şehirlerin iadesini talep ettiler. Bu durumda Avrupalılarla ittifak kurup Osmanlıya saldıran Şah İsmail'i açıkça desteklemiş oluyorlardı. Bunun üzerine Osmanlılar Memlüklere karşı savaş ilan etti. Neticede iki ordu Mercidâbık'ta karşı karşıya geldi (Ağustos 1516) ve Yavuz Sultan Selim'in komutasındaki Osmanlı ordusu, Kansu Gavrî emrindeki Memlük ordusunu bozguna uğrattı.

Gavrî'nin vefatını müteakip yaklaşık elli gün süren taht boşluğu yeğeni Tumanbay ile doldurulduğu (1516-1517). Tumanbay, Sultan Selim ile anlaşma taraftarı olmasına rağmen yanında yer alan emirlerin Osmanlı elçisini öldürmesi üzerine dönüşü olmayan bir yola girilmiş oldu. Osmanlı ordusu, Şam üzerinden Kahire'ye doğru ilerlemeye devam etti. Memlük Sultanı, Fransızlardan sayısı iki yüze varan top aldı ve Ridâniye köyünde ko-

nuşlandı. Mercidâbık'tan Ridâniye'ye Sina Çölü üzerinden geçmek kolay olmadı. Ancak Sina Çölü'ne yağmur yağmasından dolayı yerler sertleşip sıkılaşmıştı. Bu sayede Osmanlı ordusu, ağır topları bile zorlanmadan çölden geçirdi. Bir grup atlı da el-Mukattam Dağı'nın etrafından dolaştı. Memlük ordusu, arkasından gelen Osmanlı neferlerinin ani baskını ile afalladı ve Fransızlardan temin ettiği topları kullanmaya dahi fırsat bulamadı. Kayıp bu defa büyüktü: Osmanlı ordusunun Memlük ordusunu ortadan kaldırması ile 267 yıl hüküm sürmüş Memlük Devleti tarih sahnesinden silindi (Ocak 1517).

MÜLKÎ YAPI

Köle Pazarında Başlayan Kariyer

Türk-İslam devletlerinin kurulduğu zaman ve mekâna dair kapsamlı okumalar yapıldığında geniş bir etkileşim ağı içinde bulunan devlet mekanizmalarının nasıl oluştuğu açıklığa kavuşacaktır. Ortada bir gerçek var ki derin kırılmaların yaşanmadığı yapılardaki devlet mekanizmalarının yenilerinin inşa edilmesi, var olanların ise olgunlaşması zordur. Bu noktada sorulması elzem soruların başında ise Memlüklerin hangi kırılma anlarını tecrübe ettiği, bu derin kırılmalardan nasıl etkilendiğidir.

Memlük kökenli askerlerin idare ettiği, kendine mahsus hâkimiyet anlayışına sahip olmaları ve Türkçe isimler kullanmaları, Türkçe konuşmaları ve bilhassa Türk geleneklerini yaşatmaları yönüyle Memlük Devleti, Türk kültürüyle bezenmiş bir devlet olarak değerlendirilmelidir. Bu devletin adı kaynaklarda "Devletü'l-Etrâk", "Devletü Benî Kalavun" ve "Devletü'l-Çerâkise" gibi isimlerle anılsa da çoğu yerde karşımıza "ed-Devletü't-Türkiyye" olarak çıkar. Mesela Baybars el-Mansûrî'ye göre, devletin adı "ed-Devletü'l-Kahiretü't-Türkiyye"dir. Müverrih İbn İyâs da Eyyubi hanedanından Turanşah'ı 1250'de öldürerek yerine Memlük Aybek'i (1250-1257) sultan ilan ettikleri tarihi "Türk Devleti'nin başlangıcı" olarak yazmıştır. Kaynaklarda hükümdarları daima "Mülûkü't-Türk" diye anılan bu devletin sultanlarına çok sonraları "Türk Memlükleri" adı verildi. "Memlük Devleti" tabiri daha sonrasında tarihçilerin bu devleti tanımlamak için kullanmaya başladıkları bir isimdir.

Aslında "memlük" kelimesi, Karadeniz'in kuzeyindeki Kafkas bölgesinden alınmış ve azat edilmiş "beyaz köle asker" anlamına gelir. Abbasi Halifeliği tarihinde kölenin

"savaşçı" anlamında kullanışıyla ilgili örnekler vardır. 737 yılında Vali Abdullah'ın, köleleri (mevâlî, mevlâ, memlûk) silahlandırıp, Türklere karşı savaşırlarsa azat edilecekleri vaadinde bulunması bunlardan biridir.

Memlük kelimesinin ortaya çıkışı ve anlamına dair kelimenin sonundaki *-luk, -lük* ekinin Türkçe olduğuna dair bir görüş vardır. Karaçay-Balkar dilinde "mamu", totem kurt anlamındadır. Türk savaşçılarına "kurt" denilmesi eski bir gelenektir. Örneğin Çinliler hafif Türk süvarisine "fuli/kurt" derlerdi. Altın kurt başı Attila'nın, Göktürklerin ve Kıpçakların sancaklarını süslemişti. Henüz ömürlerinin baharında esir olarak Mısır'a götürülüp medreselerin yakınlarında bulunan kışlalara yerleştirilen pek çok genç, askerî eğitim olarak ok atmayı, ata binmeyi, kılıç sallamayı ve kargı fırlatmayı öğrenirlerdi. Gazi Türk savaşçılarından eğitim alan geleceğin savaşçılarına "mamuluk/yavru kurt" adını da büyük ihtimalle onlar verdi. Sibirya Tatarlarının hanının adı da "Mamuk/kurt" idi. Doğuya köle (mevâlî) olarak satılan Kıpçaklara verilen "memlük" adı daha önceki "gulâm" sözcüğünü yavaş yavaş bastıracak ve XIII. yüzyılın ikinci yarısında bu memlüklerden oluşan Memlük Devleti'nin ordusu, Aynicâlut'ta Moğol ordusunu ağır bir yenilgiye uğratacaktır. Sultan Baybars ve Sultan Kalavun dönemlerinde Memlük sultanlığında, Kıpçak asıllı pek çok yeni komutan görev alacaktır.

Memlük tabiri, Ortodoğu tarihinde sıradan bir savaş esiri, hizmetçi, halayık ya da köle manasına gelmez. Üstelik Memlüklerin kendine biçtiği kimlik "ed-Devletü't-Türkiyye"dir ve bu tabirdeki "Türkiyye" bir coğrafî bölgeye değil, "Türklüğe" işaret eder. Bu cepheden bakıldığında bin dört yüz yıllık Ortadoğu-İslam tarihinin yaklaşık yarısı Türk devletlerinin hâkimiyetinde geçmiştir. Dolayısıyla Ortadoğu coğrafyası şayet bugün Arap dilini konuşabiliyor ve İslam dini mensubu ise bunda Memlüklerin de önemli rolü vardır. Nitekim Memlükler, Osmanlı hâkimiyeti altına girene kadar bölgenin tek parça halinde kalabilmesinin birincil amili oldu.

Macar süvari birliklerinin bel kemiğini Kıpçak federasyonu bünyesinde yer alan Kıpçak, Peçenek ve As kabileleri

oluştururdu. Kıpçakların bir kısmı da Karadeniz üzerinden Ulah topraklarına geçmiş, Ulah kralı onlara iki dağ arasındaki bir vadiyi vermişti. Fakat Kıpçaklar kendilerine gösterilen bölgeye huzur içinde yerleştikten sonra kral anlaşmayı bozarak aniden onlara saldırmış ve pek çoğunu esir almıştı. Daha sonra bunların büyük çoğunluğu köle olarak satıldı. Memlük ordusu saflarını dolduranlar esir alınan Macar, Bulgar, Alban ve Kafkasyalılardı.

850 yılından itibaren Abbasiler zamanında devlet bürokrasisinde Arap ve Farslar yoğunluktaydı. Nitekim tecrübe edilen durumlardan sonra bu ikisi arasında bir denge unsurunun lazım geldiği idrak edildi. Araplar, Türklerle Talas Savaşı'ndan sonra VIII. yüzyılın ortalarında tanışmış ve Türkistan bölgelerindeki savaşlarda onların yüksek askerî kabiliyetlerine tanık olmuştu. Bu tanıklık muhtaç oldukları askerî rezervi keşfetmelerini sağladı. Yönetici sınıf hem kendilerini taşıyacak hem de İslam'ın yayılmasında ya da hâlihazırdaki bölgenin korunmasında dinamik bir güç aramış ve aradığını Türklerde bulmuştu. Sonuçta bu tercihin makul nedenleri vardı: Türk ülkelerinden altı-yedi ila on-on iki yaş arasında alınan çocuklara, iki yıl dinî eğitim verilir, akabinde beş altı yıl da askerî eğitimden geçirilerek devşirilirdi. Bu gençlerin tek efendisi kendisini satın alan memlük emiridir. Halife artık Türk gulâmların[4] desteği olmadan bir saat bile koltuğunda oturamaz; gulâmlar da halifenin rızası olmadan yabancı bir ülkede hüküm süremez hale geldi.

Abbasi Halifeliği'nin yükseliş döneminde Araplar, "Allahu Tealâ'nın her halkı, her nesli, her kavmi ve her milleti belli bir vasıfla, örneğin Çinlileri zanaatta, Yunanlıları felsefe ve edebiyatta, Arapları hat ve şiirde, Sâsânîleri devletçilikte, Türkleri ise savaşçılıkta üstün kıldığını" düşünüyordu. Bir Orta Çağ Yahudisini dörtnala giden at sırtında yayı gerip ok atan, kement fırlatan bir kişi olarak tasavvur etmek neredeyse imkânsızdır. Ancak Türkler bu iş için bi-

4 Orta Çağ İslam devletlerinin dayandığı en önemli askerî ve idarî teşkilatlarından birine adını veren gulâm /غلام sistemini "esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere muhtelif devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizma" olarak tarif etmek mümkündür.

çilmiş kaftandı. Halifelikte yer alan diğer Hintli, Rum, Ermeni ya da başka köleler Türklere göre daha güçsüzdüler.

Kıpçak bozkırlarındaki iç savaşlar ve XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki Moğol fetihleri sebebiyle Kıpçak kabile federasyonuna dâhil olan Türkler ya kılıçtan geçirildi ya da köle olarak satıldılar. Mısır'daki Memlüklerle ilgili rivayetlerde de bu temayı görebiliriz: "Sonuçta Kıpçakların çoğu, dünyanın muhtelif ülkelerine dağıldılar. Tacirler bu sırada onları satın alıp muhtelif pazarlara ve ülkelere götürdüler." Kıpçak bozkırlarında meskûn halkın ise bu köle ticaretine razı olmalarında, yani evlatlarını memlük köle tüccarlarına satıp onların başka bir soy birliğine geçmesine sebebiyet vermelerinin altında yatan en büyük etken siyasî ve ekonomik amillerdi. Dönem itibarıyla maddi açıdan çok sıkıntılı bir durumda olan Deşt-i Kıpçak halkı, gerek maddi yönden rahatlamak gerekse de evlatlarının istikbalini kurtarmak için gönül rahatlığıyla onları köle tüccarlarına satıyorlardı. Bunun yanı sıra bölgenin sürekli olarak Moğol saldırılarına maruz kalması da, burada geniş bir köle pazarının kurulmasına imkân tanımıştı. "Tâciru'l-memâlîk" de denilen köle tüccarlarının, memlüklerin alımında, Mısır'a getirilmelerinde ve satımında çok mühim bir rolü vardı. Bu tüccarlar memlükün vatanı ile Memlük Devleti'ni birleştiren bir köprü durumundaydı ve dolayısıyla zincirin ilk halkasını oluşturuyordu. Tüccar, memlükün ilk efendisiydi.

Gerçekten de Tatar-Moğol ordularının çıkıp gelişiyle birlikte Güney Rusya bozkırlarındaki Kıpçak hâkimiyeti sona erdi ki; sonraki Rus vakayinamelerinde Kıpçaklardan bahsedilmez. Moğol-Tatar hanlarının, kendileri için her zaman bir tehlike arz eden Kıpçak direnişini kırmanın yolunun tüm Kıpçak aristokratlarını ortadan kaldırmaktan geçtiğini düşünmüş olmaları ihtimali vardır. Esir alınan Kıpçaklar, Moğol öncü birliklerinde görevlendiriliyorlardı. İnatçı bir şekilde direnen savaşçılar, kumandanlar ve aileleri ise köle olarak satılıyordu. Mısır'ın üst düzey Kıpçaklar ve beylerle dolu olması bu şekilde izah edilebilir.

Aldıkları eğitim gereği hepsi de askerî vasfı haiz olan memlüklerin gerek sultanların maiyetinde gerekse savaşçı

unsur olarak harplere iştirak ettikleri ve ordu içerisinde özel bir mevkide bulundukları şüphesizdir. Sultan Kalavun çevresine on iki bin Kıpçak memlük ve bin iki yüz Kıpçak cariye toplamıştı. Bu on iki bin kişilik hassa birliği onu ve oğlu en-Nâsır'ı korumakla görevliydi. Zira kariyerlerinin belli bir aşamasında devlet hizmetine giren memlükler, sahip oldukları mevki ve unvanları nispetinde devleti temsil etmişler, bilhassa üst düzey askerî ve idarî makamlara yükselenler, kelimenin tam anlamıyla "devletlu" olmuşlardı. Bu durumda onlar, her ne kadar sultanların ve devletin nazarında sadık birer "hizmetkâr" olarak görülseler de aslında askerî ve idarî işleri yöneten birer efendiden farksızdırlar.

Esir pazarlarında satılan Kıpçak memlüklerden başka, sıradan Kıpçakların, emirlerin ve hatta sultanların kalabalık akrabaları da Deşt-i Kıpçak'tan Mısır'a gelmişti. Tüm bu Kıpçaklar Kahire'ye yerleşmişti. Şehirdeki ordu ve Tatar mahallelerinin adları da bunu teyit eder.

Memlük Askerî Sisteminin Devlet Mekanizmasındaki Rolü

Türkler, sadece kendi ülkelerine sınırı olan Horasan bölgesinde değil, örneğin Mısır gibi oldukça uzak ve kendilerine dil yönünden yabancı bir ülkede bile, vezir olmadıkça ya da savaşta bir birliği ya da orduyu kumanda etmedikçe, zincirlerden kurtulsalar dahi kendilerini iyi hissetmediklerinin örneklerini görmek mümkündür. En mükemmel haline Memlükler zamanında ulaşan Memlük askerî sistemi 1250'de devletin kuruluşu ile değil IX. yüzyılın başından itibaren kendisini göstermeye başladı. Devlet mekanizmasının bir parçası olarak bu sistemin mükemmelleşmesi Selçuklulardaki gulâm ve Osmanlılardaki devşirme sistemi ile oldu. Birbirine çok benzeyen bu sistemler IX. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında modern orduların doğuşuna kadar Ortadoğu'daki siyasî yapıların bel kemiğini oluşturdu.

Türklerin Orta ve Yakındoğu'da askerî güç haline gelişinin tarihi, VIII.-X. yüzyıl erken dönem, X.-XIII. yüzyıl orta dönem ve XIII.-XVI. yüzyıl geç dönem olarak üç aşa-

mada ele alınabilir. Kuzey Kafkasya Türkleri ile ilgili tespit edilen ilk anlatılardan biri Muaviye'nin Ermenistan valisinden gelen mektuba verdiği cevaptır:

> Mektubunda Türklerin topraklarına saldırdığını ve ganimet ele geçirdiklerini; arkalarından asker göndermediğini ve onların ganimetle döndüğünü yazıyorsun. Sana söylüyorum, katiyetle onları kızdırma, tıpkı çocukken kaybettiğin anneni geri getiremeyeceğin gibi onlardan hiçbir şeyi geri almaya kalkma. Ben Peygamber Aleyhisselam'ın, "Onlar atalarımızın topraklarına kadar sokulacaklardır," dediğini işittim.

Tam bu noktada İslam tarihinde memlük sisteminin başarılı bir şekilde kullanıldığı ilk coğrafyanın Mısır ve Suriye olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Abbasi valiliğini yürüten Ahmed b. Tolun 868 yılında Mısır'da bağımsızlığını ilan ederek kendi adıyla anılan Tolunoğulları Devleti'ni kurdu. Ahmet b. Tolun kendisi gibi Türk asıllı askerlerden oluşturduğu yirmi dört bin kişilik memlük ordusu ile bu işi başarmıştı. Tolunoğullarından bir süre sonra Mısır'da idareyi ele alan Muhammed b. Tuğç da İhşidiler adıyla kurduğu devletin askerî teşkilatında aynı şekilde ağırlığını Türk memlüklerin oluşturduğu ordudan aldığı güç ve kudretle devletini idame ettirmeye çalıştı. İhşidilerden sonra Mısır ve Suriye'de hüküm süren Fatımiler de hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için ordu teşkilatında memlük sistemini tatbik etmek mecburiyetinde kaldı. Böylelikle Fatımilerin hâkimiyeti Mısır ve Suriye'de 969'dan 1171 yılına kadar devam etti. Fahreddin Mübarekşâh'ın aşağıdaki ifadesinden de anlaşılacağı üzere Kıptiler ve Arapların yaşadığı yerlere gelen Türkler, uyandırdıkları intiba ve sergiledikleri meziyetler ile art arda kurulan Türk-İslam devletlerinin kaderine yön vermeye başladı:

> Cihan halkının hepsi kendi ehli ve aşireti arasında ve kendi şehrinde iken aziz ve mükerrem olur. Yabancı yurda giderse hor ve zelil olur. Hürmeti kalmaz. Lakin Türkleri bunun dışında tutmak gerekir. Onlar kendi memleketlerinden ayrılıp İslam memleketlerine geldikleri vakit kıymetleri artar, emir ve komutan olurlar.

Ancak bu sistemin zamanla şekil değiştirdiğini belirtmeliyiz. Öyle ki, askerlik kariyerlerinin basamaklarını bir

bir tırmanarak komutanlık makamına ulaşanlar, 860'lara gelindiğinde halife değiştirecek güce erişmişlerdi.

Nureddin Zengi'nin komutanı sıfatı ile Fatımilerin elinden Mısır'ı alan Selahaddin Eyyubi, efendisinin ölümü üzerine burada kendi adıyla anılan yeni bir devlet kurdu. İbnü'l-Esir'in anlatısıyla Selahaddin Eyyubi, Mısır'da Fatımilere ait bütün devlet teşkilatını lağvederek kâmilen Türklere has bir devlet teşkilatı, Fatımi ordusundaki zenci ve diğer etnik grupları ortadan kaldırarak Oğuz-Türkmen unsuruna dayalı yeni bir memlük grubu oluşturdu. Bariz bir sonuca varmak gerekirse Fatımiler, Selçuklular ve Büveyhilerde süregelen bu güçlü yapı en mükemmel şekline Eyyubilerin son döneminde ulaşmıştı. Öyle ki Türk askerleri Kudüs'ün fethinde dahi bulundular. Dahası Selahaddin Eyyubi'nin kendisi de Zengilerin Türk askerî sisteminde yetişmiş bir komutandı.

İstihdamda Türklerin tercih edilmesini sadece onların askerî meziyetlerinde aramamak gerekir. Bu tercihin aynı zamanda başka bir nedeni daha vardı: Vefa. Kürt aşiret askerleri, Melik Salih Eyyub, Eyyubi hanedanından Kerek meliki Melik Nâsır Davud ile mücadelesi sırasında mühim bir Haçlı kalesi olan Kerek'te kıstırıldı. Kürt aşiretler kişisel birtakım nedenlerle Melik Salih Eyyub'u terk ettiğinde yanında sadece Türk memlükler kaldı. Kurtulduktan sonra bu cesurca davranışı unutmayan Melik Salih Eyyub ordusunu tamamen Türk birliklerinden oluşturdu. Hatta sonradan eşi olacak cariyesi Şecerüddür dahi kendisini Kerek'te terk etmeyenlerden biriydi.

Selahaddin Eyyubi'den sonra halefleri zamanında tezahür eden hâkimiyet mücadelelerinde her bir Eyyubi meliki sahip oldukları toprakları koruyabilmek ve rakiplerine üstünlük sağlayabilmek için Türk unsuruna dayalı memlüklere ihtiyaç duydu. Son Mısır Eyyubi hükümdarı Melik Salih Necmeddin'in Mısır ve Suriye'de memlük teşkilatının yaygınlaşması ve kökleşmesinde gerçekleştirdiği uygulamalar ise ciddi anlamda tesadüfiydi. Nitekim Melik Salih, hanedan içerisinde giriştiği taht mücadelesinde Arap ve zencilerden oluşan ordulara sahip rakipleri karşısında başarısız olunca Türk unsurlara yöneldi.

Yukarıda bahsedilenler ışığında denilebilir ki, X.-XIII. yüzyıllarda İslam ülkelerine gelen Türkler kendilerine has mertlik, sadakat gibi hasletlerini muhafaza ettiler; pohpohlanmaya itibar etmediler ve riyakârlık nedir bilmediler. Araplar Türkleri tercih ediyor ve onların özgürlüğe ve gururuna düşkün oluşlarını, ev ve el işinden hoşlanmamalarını takdir ediyorlardı. Zamanla Doğu'da Memlükler nezdindeki Türkler, "yabancı bir vücuda konan, üzeri kaplanarak daha sonra büyük hükümdarların krallık tacını süsleyen incilere dönüşen kum taneleri" gibi addedilir oldu.

XIV. yüzyılın başında Kıpçakların Kahire ve Şam pazarlarına akışı durmuştu. Bunun nedeni Altın Orda Hanı Özbek'in 1312'de Müslümanlığı kabul etmesinden sonra şeriata göre Müslümanların köle olarak satılmasının hoş karşılanmamasıydı. Bazı yazarlar bu bilgilere istinaden XIV. yüzyıl sonlarında memlükler arasında ağırlıklı olarak Kafkas kökenlilerin sayıca ağırlık kazandıklarını ileri sürerler. Kafkasyalı memlüklerin varlığı muhakkak, ama Memlük ordusunun belkemiğini neden Türklerin oluşturduğu hususu hâlen soru işaretidir. Bunun tek izahı Orta Çağ Kafkasya'sında Türk kabilelerinin bölgenin en kalabalık unsuru olmalarıyla açıklanabilir.

İktidar Yolu

Türkler, tarihin muhtelif dönemlerinde pek çok kabile ile karşı karşıya geldi. Bu temaslar yalnızca savaş alanlarında değil, ticaret kervanlarının geçtikleri güzergâhlarda da kendisini gösterir. Türklerin Büyük İpek Yolu'nun kuzey güzergâhını kontrol altında tuttukları malumdur. Memlük Devleti'nin kuruluşu ve Osmanlıların İstanbul'u fethetmesiyle birlikte ticaret yollarının güney güzergâhı da onların kontrolüne geçti. Tüm bu olaylar dikkatten kaçmadı ve pek çok ülkenin hükümdarı Türkleri, iç ve dış düşmanlarıyla savaşmak için davet etmeye başladı. Davet edilen bu Türk birlikleri, yabancı ülkelere yerleştikten sonra, sık sık iktidarları ele geçiriyor ve kendi düzenlerini kuruyorlardı. Tang hanedanı döneminde Çin İmparatorluğu, Safeviler, Karahanlılar, Avşarlar döneminde İran,

Türk Memlükler döneminde Arap Halifeliği, Gaznevî Memlükler zamanında Afganistan bu konuda verilebilecek tipik örneklerdir. Gürcistan, Macaristan, Bizans ve Rusya gibi ülkelerde ise Türkler, hükümdarların hassa birliklerini oluşturdu. Bu askerî oluşumların kaderleri kırılgan ve dramatikti. Bunlar, Bengal'den Mısır'a kadar kısa ömürlü devletler kurdu, İslam dünyasını Haçlı Seferleri'nin yıkıcı etkisinden korudular.

Kıpçak bozkırlarından Mısır ve Suriye'ye getirilen Türklerden memlük birlikleri teşkil eden Melik Salih, bunları Nil Nehri üzerinde bulunan adaya yerleştirmişti. Bu itibarla Memlük Sultanlığı için Melik Salih, bir model oluşturdu. Ölümünden sonraki keşmekeşlik bu modelin on yıldan fazla bir süre zarfında bilinçli ve etkili bir şekilde yayılmasını engelledi. Fakat 1260'da Baybars'ın iktidara gelmesini müteakip başlangıçtan itibaren efendisi Salih Eyyub'un uygulamalarını takip edeceğini ilan etmesi ile tekrar ruh kazandı.

Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, Salih Eyyub'un en stratejik teşebbüsünün Eyyubi ordusundaki çoğunluğu Türklerin oluşturduğu memlükleri muhafaza etmesi olduğu söylenebilir. Sudanlı bir kölenin oğlu olan Adil, başlangıçtan beri askerlerini hep memlüklerden ve Harezmilerin de içinde bulunduğu muhtelif Türk boylarından seçmişti. Salih Eyyub kardeşine hizmet eden askerlerin ve emirlerin yerine başkalarını atamak için Eyyubi Devleti'ne değil de kendisine itaat edecek Kıpçak köleler satın aldı. Kahire'de oturanlar bu yeni memlükleri pek hoş karşılamadı ve onlar hakkında şikâyette bulunmaya başladı. Bu yüzden Salih Eyyub, Nil üzerindeki Ravza Adası'nda yeni ve güçlü bir kale inşa etme kararı aldı. Frank mahkûmlarının da sağladığı işgücüyle inşaat Şubat 1241'de başladı. Muazzam bir bütçeye mâl olan kale hem sultanın ikametgâhı olacaktı hem de "Nil" ya da "Bahrî" Memlükleri için hususi bir kışla olacaktı. Bu adada kendilerine mahsus kışlalarda halktan tecrit edilmiş bir şekilde talim ve terbiye edilen memlükler, Eyyubi Devleti'nin askerî teşkilatında etkin rol oynadılar. Bu insanlar yönetici sınıfının sahip olduğu nimetlerden tatma hırsıyla mücadeleye giriştiler. Bu mücadele, her şeyden önce kendini iyi bir asker olarak ispatlama

çabasıydı. Cesaretli ve dirayetli her memlük hiyerarşi basamaklarını hızla tırmanarak ve aklını kullanarak devletin başına geçme fırsatını yakalıyordu. Bu, aslında kılı kırk yararcasına verilen emeğin ve çetrefilli yollardan geçerek elde edilen başarının öyküsüdür. İşte tüm bunlar bir araya geldiğinde, genç memlük, anavatanından kilometrelerce uzakta Müslüman bir devletin başına geçme fırsatını yakalar. Bir memlük, kariyerinin piyade olduğu ilk yılında maiyette yürür, kaba kumaştan yapılmış elbise giyer; ikinci yılında süvari olunca Türk atına binmeye başlar. Üçüncü yıl kılıç kuşanır; dördüncü yıl yay sadağı, beşinci yıl daha iyi bir eyer, yıldız süslü bir üzengi, pahalı kumaştan giysi ve eyerde taşıyacağı bir topuz; altıncı yıl anvan giysi verilir; yedinci yıla gelindiğinde ise hükümdarın giysilerini taşıma hakkı bahşedilir. Sekizinci yıl artık visâkbaşıdır;[5] bir çadırı, siyah keçeden zerdûz külahı ve Hint kumaşından giysisi vardır. Sekiz yıllık süre, eğitim ve hizmet döneminin ilk basamağını teşkil eder.

İki buçuk yüzyıllık bağımsız memlük hâkimiyeti süresince, iki saltanat silsilesi teşekkül etmişti. Bunlardan ilki, Kıpçak ve Harezm kökenli kölelerin eğitim gördükleri Nil Nehri üzerinde yer alan Ravza Adası'na nispetle "Bahriyye Memlükleri" diye adlandırılır. Ancak bazı tarihçiler onlara "Bahriyye" denilmesini Mısır'a deniz yoluyla getirilmelerine bağlarlar ki bu yaklaşım çok makul görünmemektedir. Eyyubi Devleti'nin son zamanlarında etkin rol oynayan Memâlik-i Bahriyye, 1250'de Fransa kralı IX. Louis idaresinde Mısır'a istila etmek amacıyla saldıran Haçlı ordularının, Melik Salih'in ölümüne rağmen Mansûra'da yenilgiye uğratılmasında büyük hizmet ifa ettiler. Ancak bu hizmetlerinin karşılığı olarak yeni Eyyubi hükümdarı Turanşah tarafından gerekli takdirleri göremedikleri gibi cezalandırılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Bunun üzerine Turanşah'ı katleden Memâlik-i Bahriyye 1250 yılında, Eyyubi coğrafyası üzerinde kendi adlarıyla anılan Memlük Devleti'ni kurdu.

İkinci silsile ise, Burcî Memlükleridir. Memlük sultanı Kalavun (1280-1290) tarafından kurulan hassa birliği için

5 Sultanın muhafız kumandanı.

yetiştirilen bu grubun ismi ise Kahire'de Kalatü'l-Cebel yani "el-burc/hisar"dan gelmektedir. Bahrîler arasında genellikle aileden birinin saltanat tahtına geçme hakkı yürürlükte iken Burcîlerde irsî intikal sistemine katiyetle izin verilmiyordu; bilakis, kadim Türk veraset sistemine benzer bir uygulama olan yaşça büyük olanın başa geçtiği bir sistem mevcuttu. Şu halde diyebiliriz ki, Sultan Baybars'ın halefi Sultan Kalavun, Kıpçak şehri Sudak'tan çıkmış ve ilk hassa birliklerini Burcîlerden kurmuştur. Bahrî ve Burcîlerin Batılı ve Doğulu Türk halklarının temsilcilerinin ikiye ayrılmasından ibaret olduğu böylelikle anlaşılır.

Memlük askerî-idarî talim-terbiyesinde "sadakat" ilkesine göre hareket edilir. Bu ilkenin temelinde "hoşdâş" öğesi telkini vardır ki bu, tek bir sultan ya da efendi ve onun kendisine sadakat içerisinde hizmet eden grubu tarif eder. Tarihçiler tarafından muğlak olarak tanımlanan, günümüzde "devre" tabirine karşılık olarak kullanılan hoşdâş, talim-terbiyenin temel unsurudur. Aynı efendiye hizmet eden asker ocaklarından yetişen kölemen sınıfındaki kimselerin aralarında kurdukları biyolojik temelli olmayan kardeşlik bağıdır. Memlükün hoşdâşı ile bağları onun ilerideki yaşamı ve kariyerinde mühim bir yer tutar. Birbirlerini kardeş gibi gören bu hoşdâşlar, devlet kademesinde yükselmek ve kadro bulmakta da birbirlerine yardım ederlerdi. Hoşdâşlarını bırakıp rakip gruplara katılanlar çok ayıplanır, hatta deli kabul edilirdi. İbn Tağrîberdî bu şekilde davranan bir emiri, "kavminin dışladığı kimse felah bulmaz," sözüyle hicvetmiştir. Hoşdâşlar aralarına sonradan katılan memlükleri "ecnebi, garip" gibi sıfatlar vererek bir süre dışlarlardı. Bu tabir Osmanlı döneminde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1811'de Memlük beylerini ortadan kaldırmasına kadar Memlük Devleti'ne ait topraklarda kullanıldı.

Görsel 2. Heroce Vernet'in 1811'de Memlüklerin katliamını gösteren litograf baskı gravürü (*Massacre des Mameluks Rebelles dans le Château de Caire*, 1818, National Gallery of Art)

Kışla eğitim sistemine dâhil olmayan fakat sultanın memlükleri arasında ayrıcalıklı küçük bir grup vardı ki, onlar askerî okula gönderilen emsallerinden biraz daha şanslıydılar. Bu memlükler; sultanın, onları satın alması esnasında beğenisini kazanmış, bu suretle de sultan tarafından evlat edinilerek onun çocukları ile beraber yetiştirilmek üzere Kalatü'l-Cebel'deki harem dairesine gönderilmişlerdi. Bu durum, memlükün hızlı yükselmesine imkân tanıyan büyük bir lütuftu. Kûndâk es-Sâkî, el-Melik el-Mansûr Kalavun'un memlükü Baybars el-Mansûrî, Sultan Berkuk'un memlükü Baybars ez-Zâhirî haremde sultanın evlatlarıyla beraber yetişen isimlerdendir.

Memlüklerin gerek Ravza Adası gerekse Kalatü'l-Cebel'de aldıkları eğitimler boşa çıkmayacak, o dönemde en çok tedirginlik yaratan Haçlılar ve Moğollar gibi istilacı güçlerin def edilmesinde büyük roller oynayacaklardı. Memlükler, 1229 yılından beri aralıklarla İran ve Azerbaycan'a yönelen Moğollara rağmen batıda Moğol hâkimiyeti dışında kalmayı başaran siyasî yapılardan biri oldu. Köle

asıllı olmaları sebebiyle öncelikle mensubu bulundukları İslam âlemine karşı, sonrasında da diğer komşu devletlere karşı meşruiyet kazanmak amacıyla yoğun çalışmalara girişen Memlükler, talihin kendilerinden yana olmasıyla karşılarına çıkan fırsatları iyi değerlendirdiler ve İslam âleminin hamisi mevkiine yükseldiler.

Sultanların Siyasetlerine Bakış

Memlük Türk Devleti memlük kökenli askerlerin yönettiği kendine özgü saltanat ve merkezî bir devlet yapısı ile öne çıkar. Memlük kökenli emirlere saltanat yolunun açılması, devlete hâkim bir hanedanın oluşmasını engelledi ve böylelikle olağan dışı idarî bir yapı doğdu. Bu oluşum bölgeye ve döneme mahsus gelişen siyasî ve askerî hadiselerin bir sonucuydu. Halife el-Müstekfî-Billâh 1310'da Nâsır Muhammed'in üçüncü kez tahta oturmak için harekete geçtiği haberini alınca tahtta bulunan Sultan Baybars el-Çaşnigîr lehine bir ahitname yayınladı. Ahitnamede şunlar yazıyordu:

> Ben size Mısır ve Suriye ülkelerinin idaresi için dini, becerisi ve yetkinliğinden dolayı Allah'ın kulu el-Melikü'l-Muzaffer Rukneddin'i naibim olarak seçtim. Tüm yetkilerimi ona devrettim. Müminler adına ondan razıyım. Sultanlıktan feragatini öğrendikten sonra en-Nâsır Muhammed'i azlettim. Bu benim kararımdır. Dört mezhep kadısı da böyle hükmetti. Biliniz ki, Allah size rahmet etsin, saltanat irsî değildir. Sultanlık seleften halefe, büyüklerden küçüklere veraset ile intikal etmez. Ben size el-Melikü'l-Muzaffer'i sultan olarak tayin ettim. Kim bana itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Kim bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur...

Saltanatın seleften halefe veraset yoluyla intikal etmeyeceğini bu ahitnamesinde açıkça belirten halife, kısaca Sultan Kalavun'un yerine oğlunun geçmesinin meşru bir dayanağı olmadığını ileri sürmüştür. Esasında bu ifadeler gelenek haline gelen devletin olağan dışı saltanat yapısını özetlerken halifenin devlet içindeki yerine de işaret etmektedir.

Eyyubi Devleti'ni sona erdiren siyasî cinayetler, yeni bir devletin oluşumuna imkân sağladığı gibi sonraki dö-

nemlerde yaşanacak saltanat değişimlerine de örnek teşkil etti. Son Eyyubi sultanı Turanşah'ın ve ilk Memlük sultanı Aybek'in suikastla öldürülmeleri, saltanatın el değiştirmesi meselesi açısından mühimdi. Keza Sultan Aybek'in üst düzey emirlerden ve olası sultan adayı Atabek Fârisüddin Aktay'ı idam ettirmesi saltanatın devamlılığını sağlamak için yapılmış bir diğer mühim gelişmedir. Sonraki dönemlerde de Kutuz, Eşref Halil ve Laçin sultan iken; Bedreddin Baydara ve Tuğcu ise sultan ilan edildikten hemen sonra suikastla öldürüldüler. Bu cinayetlerden başka ilk Memlük sultanı Aybek'in oğlu Nureddin Ali (1257-1259), Sultan Baybars'ın oğulları Berke ile Sülemiş ve Sultan Kalavun'un ikinci oğlu Nâsır Muhammed yaşlarının küçüklüğü, devlet idaresindeki kifayetsizlikleri öne sürülerek azledildiler. Kutuz, Nureddin Ali'yi; Kalavun, Sülemiş'i; Ketboğa da Nâsır Muhammed'i tahttan indirerek saltanat tahtına oturan kıdemli emirlerdi. Özetlemek gerekirse eceliyle vefat eden Sultan Baybars (ö. 1277) ile Sultan Kalavun (ö. 1290) haricinde tahta oturan sultanların hepsi zorla tahttan indirildi. Tahtan indirilen sultanların hepsi ya öldürüldü ya da sürgün edildi.

Memlük Türk sultanları, gerek Haçlılara gerekse Moğollara karşı mücadelede son derece hassas ve çetin bir vazife üstlenmişlerdi. İhtiyatlı bir surette bunun üstesinden geldikten sonra ise, kendisinden evvelki Türk devlet teşkilatına has özellikleri, muhtelif ihtiyaçları doğrultusunda sistemleştirmeye, bir başka deyişle kurumsallaştırmaya başladılar. İslam'ın ölçülerini de hesaba katarak kendi kurumlarını oluşturdular.

Allah'ın emirlerini uygulamak, kâfirlere karşı topraklarını korumak, hasmı derdest etmek, orduyu hazır bulundurmak, tüm halktan haberdar olmak, şeriat hükümlerince hükmetmek, Kâbe'nin örtüsünü yenilemek, ülkesini kalkındırmak, âlimlerle meşveret, adaleti sağlayarak zulmü yok etmek, elçileri en iyi şekilde ağırlamak, ilim erbabına sahip çıkmak Memlük sultanlarının kendilerine vazife addettikleri, tespit etmekte zorlanılmayan icraatlarından bazılarıdır.

Memlüklerin yaklaşık üç asır varlıklarını devam ettirebilmeleri kuşkusuz başta askerî olmak üzere siyasî, sosyal,

adlî ve malî her alanda müesseselerini sağlam temellere oturtmaları ile alakalıdır. Mevzubahis temelin payandaları, Memlüklerin müesseselerini ve uygulamalarını oluştururken Abbasi-Selçuklu-Eyyubi devletlerinin geleneklerinden beslenmesiyle ortaya çıktı. Bu bağlamda Memlük Türk Devleti'ni, İslam kültür ve medeniyetinde müesseseler itibarıyla Abbasi Devleti'nden Osmanlı Devleti'ne giden süreçte geçiş modeli olarak tasvir edebiliriz.

Kıpçak kökenli memlüklerin ülkeye gelmesinin Mısır tarihinde derin izler bıraktığı aşikârdır. Ancak onların kendi örf ve adetlerini beraberlerinde getirdikleri gerçeği de unutulmamalıdır. Memlük idaresi, Mısır ve Suriye'de keyfi uygulamalardan ziyade siyasî-sosyal-iktisadî bütünlüğü korumaya yönelik tedbirlere başvurdu. Bu, Tolunoğulları hâkimiyetinden Osmanlı hâkimiyetine geçiş sürecinde, Memlük Sultanlığı'nın kaçınılmaz bir mirasın aktarıcıları oldukları anlamına geliyordu.

Orta Çağ Türk-İslam devlet ananelerine göre, yeni kurulan bir İslam devleti, meşruiyet kazanabilmek için Bağdat'ta bulunan ve bütün Müslümanların dinî lideri konumundaki Abbasi halifesinden, hükümranlığını tasdik edici bir menşur almak mecburiyetindeydi. Böylelikle yeni devlet, diğer İslam devletleri nezdinde bir mütegallibe veya asi olarak değil, saygıdeğer bir devlet, devlet başkanı da meşru bir sultan sayılırdı.

Sultan Kutuz'dan sonra Memlük sultanı Melik Zâhir Baybars da, bir süre sonra tıpkı selefleri gibi meşruiyet arayışına girdi. Memlükler, Moğollara karşı kazandıkları Aynicâlut zaferiyle İslam âleminde her ne kadar büyük bir ün ve nüfuz kazanmışlarsa da, bu onların meşruiyetinin tasdik edildiği anlamına gelmiyordu. Bu sebeple Baybars, Mısır'da Abbasi hilafetini yeniden ihya etme teşebbüsünü gerçekleştirmeye karar verdi. Bu arada cereyan eden bir olay Baybars'ın işini kolaylaştırdı. 1261 yılında Ebu'l-Kasım Ahmed, Dımaşk naibi Emir Alaaddin Tayberis ile Emir Alaaddin Bundukdâr'a bir mektup göndererek, Memlük Sultanı Baybars'ın yanına sığınmak istediğini bildirdi. Durumdan haberdar olan Baybars, derhal Dımaşk naibine bir haber göndererek, Ebu'l-Kasım'ın tazim ve hürmetle Kahi-

re'ye getirilmesini emretti. Birkaç ay sonra Kahire'ye gelen Ebu'l-Kasım Ahmed, Memlük Sultanı Baybars tarafından şehrin dışında karşılandı. Sultanın yanında devlet erkânı ve halktan da pek çok kimse bu merasime katılmıştı. Hatta bu karşılama merasimine Kahire'deki Hristiyan ve Yahudiler de ellerinde Tevrat ve İnciller olduğu halde katıldı. Bu şaşaalı karşılama merasiminden dört gün sonra Baybars, başta ilmiye sınıfı olmak üzere vezirler, kumandanlar ve bütün halkın da iştirak ettiği bir toplantıda, Ebu'l-Kasım Ahmed'in şeceresini okutarak, ulemadan doğruluk derecesini sordu. Yapılan tetkik neticesinde, Abbasi hanedanından olduğu kanıtlanan Ebu'l-Kasım Ahmed, Mustansır-Billâh lakabıyla yeni Abbasi halifesi ilan edildi.

Başta Baybars olmak üzere toplantıda bulunan herkes yeni halifeye biat etti. Yemin merasiminin tamamlanmasından sonra, Halife Mustansır-Billâh, Memlük Sultanı'na kılıç kuşatarak hâkimiyet menşuru verdi. Baybars, halifeden aldığı bu menşur ile bütün Kahire sokaklarını büyük bir merasim alayı eşliğinde dolaştı. Çünkü o, şimdiye kadar seleflerinin teşebbüs edip de yapamadığı bir işi başararak hem Abbasi hilafetini Mısır'da yeniden ikame etmiş hem de halifeden aldığı menşur ile Memlük Devleti'nin ve kendisinin meşruiyetini tasdik ettirmiş oluyordu. Memlük Sultanı Baybars, bundan sonra Memlük Devleti sınırlarındaki bütün camilerde halifenin adının hutbelerde zikredilmesini ve bastırılacak paralarda da halifenin adının nakşedilmesini emretti.

Memlük sultanı, Müslüman olarak sorumlulukları olmasına karşın her yaptığı sorgulanamaz değildi; ne tam bağımsız ne de mutlak anlamda devlete hâkimdi. Örnek verecek olursak, Sultan Baybars'ı gücünü tamamıyla kendi istekleri doğrultusunda kullanan bir insan olarak düşünmek yavan bir tefekkürdür. Elbette güç kazanmak ve kazandığı gücü elinde tutmak için ne gerekirse onu yapmayı istiyordu. Ancak evvela kendisini bir Müslüman olarak görüyordu. Onun kamu işleri, hayır/dinî kurumları, hukuki reformları, kamu ahlakına yönelik tedbirleri, disiplinli malî yönetimi inancından bağımsız değildi. İdarenin seçkinleri ondan korkar, sıradan tebaası ise onun doğru ve adil sultan olduğuna inanırdı. Nitekim Memlüklerin miras

aldıkları dünyanın jeopolitik gerçekleri böyle bir politikayı zorunlu kılıyordu.

Sultanı, hutbenin, kalemin ve kılıcın sahibi diyerek tarif eden Memlük müelliflerinden Halil b. Şahin (ö. 1468); saltanatın ilahi kaynaklı olduğunu, sultanın Allah tarafından seçildiğini ve sultanın tebaasını yönetmekle görevli bulunduğunu ifade ederek onun Allah'ın halifesi ve gölgesi olduğuna işaret eder. Sultanın vasıflarıyla alakalı olarak aynı müellif her şeyden önce iyi bir Müslüman olarak Allah'a itaat etmesi gerektiğini, böylelikle halkının da kendisine itaat edeceğini vurgular. Esas vazifesinin ülkesini ve dinini korumak olduğunu belirtir. Bu itibarla vazifesi ağırdır ve vazife ruhunu takva besler. Esasen sultanların koruma-kollama zihniyetlerini ortaya çıkaran bu ruhtur.

Dışarıya karşı meşruiyet kazanan Memlük sultanları, bundan sonra içeride kendi aralarında saltanat prensipleri tesis ederek hâkimiyetlerini pekiştirme gayretine girdiler. Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin tamamında büyük önem taşıyan ve bir bakıma meşruiyetlerini ilan anlamına gelen hâkimiyet alametleri, cülûs merasimleri, resmî törenler ve mevkîbler saltanat ve saltanatın meşruluğunu pekiştiren unsurlardır. Nitekim Memlüklerde de bu konulara azami derecede dikkat edildi; hâkimiyet alametlerini somutlaştıran resmî törenler ve bilhassa cülûs mevkîblerinin debdebeli ve şatafatlı bir şekilde icra edilmesine özen gösterildi.

Diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Memlüklerde de hâkim oldukları zaman ve zeminde cihan hamiliğinin ve hâkimliğinin gerçekleştirilmesinde düşmana karşı gösterilen savaş stratejilerinin etkisi büyüktür. Bilinmelidir ki hâlihazırdaki durumlara karşı silahlı mücadele kısa süreli bir galibiyet getirmektedir. Asıl mesele, galip olma durumunu koruyabilmektir. Elde edilen hâkimiyetin pekiştirilmesinde kuşkusuz en mühim unsur "kahraman, gözü pek, kuvvetli olan bey"in savaşta gösterdiği maharetidir. Başka bir deyişle sadece hâkimiyet kurmakla iş bitmiş değildir. Bu duruma en fazla Orta Çağ müellifi İbn Haldun dikkat çeker. Hâlâ güncelliğini koruyan *Mukaddime*'de Haldun, "Hâkimiyet kurma ve yerleştirme safhasına kalemden çok kılıca ihtiyaç duyulduğu, kalemin

sadece hizmetçi olduğu ve kılıcın yardım hususunda bir ortak olduğuna" işaret eder.

Osmanlıların Mısır'ı fethetmesinden sonraki dönemi yazan Mısırlı tarihçi İbn Zünbül'ün (ö. 1553) *Vâkı'atu's-Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavrî* başlıklı eseri Mısır'ın fethi sırasında Osmanlıların ve Memlüklerin askerlerinin birbirlerini nasıl gördüklerine ve değerlendirdiklerine dair mühim bilgiler verir. Eserinde Müslüman Memlük askerlerin savunması karşısında kâfir icadı silahların kullanılmasının haksız bir oyun olduğunu ileri sürmüştür. Memlük askerleri, bu kâfir icadı silahları kullanmayı reddetmişler ve bunları kadınların dahi kullanabileceğini savunmuşlardı. Eserde Memlükler, Osmanlıların aksine Allah'ın yasalarına, Peygamber'in metoduna göre savaşan ve ateşli silahlara itibar etmeyen, yiğitliğe yakışmayan ateşli silahları hor gören cesur gaziler olarak tasvir edilir. Memlüklerden hiç kimsenin kılıç veya mızrakla öldürülmediğini, hepsinin gülle ve mermilerle yok edildiğini ileri süren İbn Zünbül, bu konudaki Memlük tavrını çok iyi dile getirir. Aktardığına göre, tutsak bir memlük emiri karşı karşıya geldiği Osmanlı padişahı Sultan Selim'e şöyle demiştir:

> Dünyanın her tarafından derme çatma bir ordu kurmuşsun: Hristiyanlar, Rumlar ve ötekiler. Beraberinde de Avrupa Hristiyanlarının savaş meydanında Müslüman ordularının karşısına çıkma gücünü bulamadıkları bir sırada ustaca geliştirdikleri şu icadı getirmişsin: Bir kadın bu tüfek denen şeyi ateşleyebilirse bir alay adamı durdurabilir. Eğer bu silahı kullanmayı seçmiş olsaydık, siz bu işte önümüze geçemezdiniz. Ama biz Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in sünnetini, Allah yolunda kılıç ve mızrakla cihada gitmeyi bir tarafa atmayan insanlarız. Yazıklar olsun sana ki Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine şehadet edenleri ateşli silahlarda nasıl vurabiliyorsun?

Lakin bu söylemlerin tartışmaya açık olduğunu ve gerçekte Memlüklerde de ateşli silahların kullanıldığını araştırmalar kanıtlamıştır. Nitekim ateşli silahları topyekûn reddetme değil de pekâlâ bunlardan çok az yararlanma yoluna gittikleri söylenebilir. Memlükler ateşli silahlara uyum sağlayamadıkları için tarihten silinirken Osmanlılar uyum sağladıkları için varlıklarını uzun bir süre daha

devam ettirebildiler. Memlüklerin hem güneyden gelen Portekizlilere hem de kuzeyden gelen Osmanlılara karşı koyamaması bu vaziyette şaşırtıcı değildi.

Memlüklerde veraset usulünün tam anlamıyla yerleşmemesi, tarihte bütün Türk devletlerinde gördüğümüz klasik fütuhat felsefesi ve cihan hâkimiyeti idealini köreltti. Devlet merkezi Kahire'den uzun süreli olarak ayrılmayı hâkimiyetleri için tehlikeli gören Memlük sultanları, Mısır ve Suriye coğrafyasını ellerinde tutmakla yetindiler ve herhangi bir tehlike olmadıkça bu coğrafyanın dışına askerî sefer düzenlemediler. Ancak Sultan Baybars'ın devleti için stratejik ve ticarî bakımdan ehemmiyetli bir bölge olarak addettiği Anadolu'da hâkimiyet tesis etmek istemesini istisna olarak görebiliriz.

Baybars 1261 sonbaharında, Moğollar tarafından da desteklenen kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan karşısında Antalya'ya çekilmeye mecbur kalan II. İzzeddin Keykavus'a bir heyet göndererek onu Mısır'a davet etti ve kabul etmesi durumunda tahtına ve ülkesine tekrar sahip olması için her türlü yardımı yapabileceği vaadinde bulundu. İzzeddin Keykavus, başlangıçta bu teklife ilgisiz kaldı. Ancak durumun gittikçe kötüleşmesi üzerine "Moğollara karşı kendisine yardım eder ve bu mücadelede başarılı olurlarsa Amid ve çevresindeki Selçuklu topraklarını Baybars'a vereceğini" bildirdi. Ayrıca Memlük emirlerine dağıtılmak üzere, Sultan İzzeddin'in tuğrası bulunan isim haneleri boş çok sayıda ikta fermanını da Baybars'a göndermişti. Her ne kadar bu girişimler beklenen sonucu vermemiş olsa da Baybars'ın 1272 yılındaki sulh görüşmelerinde Samagar Noyan'a ok göndererek sulh için İslam beldelerinden çekilmelerini istemesinde, hatta 1277'deki Anadolu harekâtında bile İzzeddin Keykavus tarafından kendisine vaat edilen Anadolu topraklarında hak iddiasının etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki 1277 yılında cereyan eden Sultan Baybars'ın Anadolu Seferi Moğolların tehdit ve istila tehlikesine karşı yapılmıştı. Sultan Baybars bu sefer esnasında Elbistan'da Moğol kuvvetlerini yenilgiye uğratarak ileri harekâtına devamla Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti Kayseri'yi ele geçirdi. Bir bakıma Anadolu hâkimiyeti ayaklarının altına serilmişken bu nimeti elinin

tersiyle iterek Suriye'ye geri dönmeyi tercih etmiştir. Tarihçiler bu dönüş için İlhanlı hükümdarı Abaka idaresinde yaklaşan büyük bir Moğol ordusunu sebep olarak gösterseler de, esas sebep Memlük Sultanı'nın devlet merkezini uzun süreli boş bırakmayı göze alamamasıdır. 1277'de ordusuyla Kayseri'den ayrılan Baybars, Kayırlı yakınlarında konakladığı sırada, Pervane'den ikinci bir elçi daha geldi. Zâhiruddin Tercüman adındaki bu elçi ile Pervane, Memlük Sultanı'na bağlılığını bildiriyor ve Baybars'tan, Anadolu'yu terk etmemesini rica ediyordu. Baybars'ın elçiye cevabı ise, Pervane'nin kendisine yaptığı oyun sebebiyle kızgınlığını da ortaya koyuyordu:

> Biz onların yapmış olduğu davete icabet ederek sözümüzü tuttuk. Fakat onlar, ahitlerine vefa göstermediler. Bizim Selçuklu tahtına oturmamız, ona bir değer verdiğimizden değil, vermiş olduğumuz kararı yerine getireceğimizi göstermek içindir. Ben Anadolu'yu ve yollarını öğrendim, gerekirse ve istersem yine gelirim.

Bilhassa Türk Memlükler döneminde parlak başarılara imza atan söz konusu askerî güç, toplumun Memlük idaresine karşı gösterdiği tutumun tespit edilmesi açısından büyük önem arz eder. Bahsedilen dönemde iktidara gelen Baybars, Kalavun ve Muhammed b. Kalavun gibi büyük sultanlar, ellerindeki askerî gücü, bir yandan Suriye bölgesindeki muhtelif yerlerde hâkimiyet kuran Haçlı güçlerini ortadan kaldırmak, diğer yandan da Aynicâlut'ta aldıkları büyük darbenin ardından yeniden toparlanıp ilerlemeye çalışan Moğolları durdurmak için kullanmaktan çekinmediler.

Seksen Günlük Kadın İktidarı: Şecerüddür

Memlükleri özel kılan durumlardan birisi de ilk sultanının kadın olmasıdır. Cesur, vefalı ve lider hasletleri olan bir kadındır Şecerüddür, ki bu nedenle tahta geçirildi. Arap coğrafyasında bir Türk kadın, devlete hâkim oldu. Belki de halifenin ağır sözleri içeren mektubu bu nedenledir: "Duydum ki bir kadını başa geçirmişsiniz, sizde erkek kalmadıysa söyleyin bize, biz size Bağdat'tan gönderelim."

Memlük toplumunun kadına bakışı konusunda da Türk kültür ve medeniyetinin izlerine rastlamak mümkündür. Memlüklerde de kadının ilmî, sosyal ve siyasî statüsü yüksekti. Ancak Memlük Türk Sultanlığı, Türk-İslam devletlerinde pek rastlanmayan, kadınların idarî alanda söz sahibi olması dolayısıyla diğer İslam yönetimlerinden farklı yapıda bir devlet oldu. Mısır Memlüklerinin ilk kadın yöneticisi Şecerüddür bu durumun tarihteki en belirgin örneklerinden biridir.

Şecerüddür'ün seksen günlük iktidarında neler yaşandı? Eyyubilerden el-Melik es-Salih Necmeddin'in Türk asıllı cariyesi Şecerüddür, Türk-İslam hükümdarlık tarihinde tarih sıralamasına göre iktidardaki on yedi kadın sultandan ikincisidir. El-Melik es-Salih'in yanına geldikten kısa bir zaman sonra güzelliği yanında zekâsını da fark eden efendisi onu yanından ayırmaz oldu. Öyle ki el-Melik es-Salih'in 1239/1240'tan sonra amcazâdesi el-Melik en-Nâsır Davud'un eline düşüp, Kerek'te mahpus bulunduğu sıkıntılı günlerinde bile Şecerüddür ona destek olmuştu. Halil adını verdikleri bir erkek çocuk dünyaya getirince efendisi Şecerüddür'ü azat ederek nikâhladı. Şecerüddür oğlu Halil'i küçük yaşta kaybetmesine rağmen 1240'ta el-Melik es-Salih sultan olduğu vakit Şecerüddür de Mısır melîkesi olarak "Ümmü'l-Halil" künyesini aldı. Öyle ki çıkan emirler ve kararlar üzerinde kısaca "Vâlidât Halil" imzası görülmekteydi. Fermanları "Ümmü'l-Halil" imzası ile onaylayan Şecerüddür, halktan alınan bazı vergileri kaldırdı, bazılarını da hafifletti. Emirlere bol bol para dağıttı. Böylelikle halkın ve memlüklerin sevgi ve desteğini kazandı. Ancak tüm bunlara rağmen, bir kadının hükümdarlığı Müslümanların alışık olmadığı ve hoş karşılamadığı bir durumdu.

Hasta sultan Necmeddin Eyyub, Mansûra'ya ulaştıktan kısa bir süre sonra, Haçlıların Mansûra üzerine gelmekte oldukları sırada oradaki kalede vefat etti. Bu esnada Haçlılar Dimyat'ın güneyine harekete geçmişlerdi. Onun vefatı Haçlı ordusunu hızlandırmış, Eyyubileri ve hükmettikleri Müslümanların varlığını tehlikeye düşürmüştü. Hükümdarın hayattaki tek oğlu Hasankeyf valiliğini yürüten Turanşah'tı. Bu nazik durum karşısında İslam askerinin

ümitsizliğe düşmesinden korkan Necmeddin Eyyub'un Türk asıllı hanımı Şecerüddür, onun ölümünü, Turanşah'ın Hasankeyf'ten gelmesine kadar gizlemeye karar verdi. Dolayısıyla onun ölümünden sadece vezir ve birkaç emir haberdar edildi. Yönetimi devralan Şecerüddür, askerlerin kocasının ölümünden şüpheye düşmemesi için onun odasına yemekler gönderiyor, fermanları onun taklit edilen imzası ile çıkartıyordu. Dahası emirleri bir araya getirip, hasta yatağındaki eşinin halef olarak Turanşah'a itaat etmelerini salık verdiğini, bunun için kendilerinden itaat yemini istediğini söyledi.

Şecerüddür'ün aldığı tüm tedbirlere rağmen, asker arasında sultanın ölüm haberi yayılmıştı. Ne yazık ki, bu haber Haçlılar tarafından da duyuldu. Durumdan istifade etmek isteyen IX. Louis'nin, Mansûra üzerine ani bir saldırıya geçmesiyle aralarında ciddi boyutta çarpışmalar başladı ve bu çarpışmalar esnasında Mansûra'da Turanşah tahta çıktı. Haçlılar etkisiz hale getirilinceye kadar savaş devam etti. Hatta bu savaşta IX. Louis ve adamları tutsak edildi. Başarısının gururuna kapılan Turanşah'ın sultanlık makamına gelmesinde mühim rolü olan Şecerüddür pişman olmuştu. Zira babasına, memlüklerine ve bilhassa Şecerüddür'e iyi davranması konusunda verdiği sözü tutmayan Turanşah, başta üvey annesi olmak üzere babasının memlüklerine iyi davranmamıştı. Ayrıca devlet işlerinden başka şeylerle meşgul olan Sultan, babasının ölümünü gizleyerek kendisini Mansûra'ya çağırıp sultan olmasını temin eden Şecerüddür'e babasının hazinesini saklamakla itham eden ve ağır hakaret içeren bir mektup gönderdi. Aynı şekilde Haçlılara karşı kazanılan zaferlerde büyük rol oynayan komutanları takdir edecek yerde, Hasankeyf'ten beraberinde getirdiği memlüklerinin kışkırtması sonucu onları tahtının ortakları gibi görüp kıskanmaya başladı. Hatta sarhoş olup ne söylediğini bilemez hale geldiği vakit, Bahrî Memlük birliklerinin komutanlarını teker teker öldüreceğini söyledi. Bu davranışları, Şecerüddür ve komutanları onun aleyhine çevirdi. Söz konusu hazinenin Haçlılarla yapılan savaşta kullanıldığını bilen Bahrî Memlük emirleri, Turanşah'a tepkilerini gösterdi. Bu tepki Baybars önderliğindeki Bahrî Memlük emirlerinin Turanşah'ı öldürmesi ile sonuç-

landı. Mısır'a dönerken Mansûra'ya yakın Faraskur'da suikast sonucu öldürüldü.

Melik Salih'in tek varisi Turanşah'ın Mansûra'da katledilmesiyle birlikte büyük bir sorun tezahür etti: Sultan kim olacaktı? Emirlerden hiç birisi sultanlığa namzet olmak istemiyordu. Çünkü memlük asıllı birinin sultanlığı hoş karşılanmadığı gibi otoritenin tesisi de güç olacaktı. Nihayet uzun tartışmalardan sonra Melik Salih'in dul kalan eşi Şecerüddür'ün sultanlık makamına oturması münasip görüldü. Onun böyle bir makama gelmesinde kişisel hırsının yanında, diğer Bahrîler gibi bir memlük olması, Bahrî emirlerini iyi bilmesi ve devlet yönetiminden anlaması etkili oldu. Haddizatında Şecerüddür, Mansûra'da Melik Salih'in ölümünden oğlu Turanşah'ın tahta geçmesine kadar geçen otuz sekiz günlük süre zarfında devleti sorunsuz bir şekilde idare etmesiyle buna hakkıyla layık olduğunu da ispat etmişti.

Anlaşıldığı üzere Eyyubi Devleti yönetiminin son sultanı Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Eyyubi Devleti Sultanı el-Meliku's-Salih'in cariyesi iken aslen Türk olan eşi olması hasebiyle Memlük Devleti idaresinin başına geçen ilk isim Şecerüddür oldu. Memlük Devleti için bir ilk gerçekleşmişti ve Şecerüddür kadın da olsa memlüklerin üstâdları es-Salih'e bağlılığı dolayısıyla tahta layık bulunmuştu. Öte taraftan memlükler tarafından bu durumun tabii karşılanması şaşırtıcı değildir. Türk devletlerinde anne-eş gibi kadın faktörlerin yönetim söz konusu olduğunda oluşturdukları etkiye dikkat edilirse, Bahrî Memlüklerin de bu durumu doğal karşıladıkları görülür. Ancak zaman geçtikçe kadın sultana karşı gerek içerde gerekse dışarda eleştiriler ve muhalefet gittikçe artacaktır. Nitekim Şecerüddür, Mısır'daki emirlere bol miktarda inam sunmasına rağmen Kahire'de ona karşı başkaldırı hareketi başladı.

Görsel 3. Şecerüddür adına kesilen altın dinar, Kahire 1250 (Stanley Lane-Poole, *A History Of Egypt*, 1901)

Şecerüddür her ne kadar tecrübeli ve muktedir bir kadın olsa da onun sultanlık makamını işgal etmesi muhtelif tartışmalara sebep oldu. Zira İslam devlet anlayışı bir kadının devlet başkanlığı yapmasına cevaz vermiyordu. Bu hususta *Kütüb-i Sitte*'de yer alan ve Hz. Muhammed'in "İşlerini bir kadına bırakan topluluk asla felah bulmaz" hadisine istinaden bir tartışma başlamıştı. Ancak bütün itirazlara rağmen, Bahrî Memlükleri, Şecerüddür'ün sultan olmasında kararlıydılar; bunun için isyan dahi çıkardılar. Onlar böylelikle hem son Eyyubi hükümdarını öldürmüş olmanın sorumluluğundan kendilerini kurtarıyor hem de efendileri Melik Salih Necmeddin'e karşı sevgi ve sadakatlerini, onun dul karısını tahta geçirmekle gösteriyorlardı. Bahrî Memlüklerin Abbasi Halifesi Mustasım'dan (1242-1258) Şecerüddür'ün sultanlığını onaylamasını istediler. Ancak Mustasım-Billâh'ın kadın bir sultana onay vermeyeceği aşikârdı. Şecerüddür'ün sultan olması hakkında daha fazla ısrar ederlerse mevkilerini kaybedeceklerini anlayan emirler, Şecerüddür'e Atabeg İzzeddin Aybek Türkmânî ile evlenmek suretiyle sultanlık tahtına onu oturtmasını önerdiler.

Yukarıda değinildiği üzere Şecerüddür'e yöneltilen eleştiriler içerisinde en sert ve ağır olanı Bağdat Abbasi Halifeliği'nden gelecektir. Bu itibarla sultanlık makamını kaybeden Eyyubi emirler, Türk-İslam dünyasının yabancısı

olduğu bu hususu menfaatleri için kullanarak halifeyi tahrik ettiler. Nitekim Abbasi halifesi el-Mustasım-Billâh'ın, "sizde erkek kalmadıysa söyleyin bize, biz size Bağdat'tan gönderelim," ifadelerini kullandığı bir mektup yazdı. Bu haberden anlaşıldığına göre Şecerüddür'ün sultanlığı son Abbasi halifesi Mustasım-Billâh tarafından onaylanmadığı gibi onunla hatta alay edilmişti. Bahrî Memlükleri halifenin gönderdiği mektubun da tesiriyle Mısır Sultanlığı için yeni bir çözüm arayışına girdiler. Ancak, Şecerüddür'ü tahttan indirmek o an için imkânsız görünmekteydi. Esasında onun yerini dolduracak epey kişi vardı. Ancak onun yerine bir başkasının seçilmesi, emirler arasında kıskançlıklara neden olabilirdi. Uzun münakaşalar sonucu yumuşak huyluluğu ve uzlaşmacı tavrıyla bütün Bahrî Memlüklerince tasvip edilen bir emirin sultan seçilmesi ile bu sorunun ortadan kaldırabileceği kanısına varıldı. Nitekim uzun münazara ve münakaşalardan sonra Memlük emirleri arasında bu vasfa uygun olarak emir-i çaşnigîr[6] olan Aybek'in ismi üzerinde uzlaşı sağlandı.

Bahrî Memlükleri arasında, "et-Türkmânî" diye bilinen Aybek, memlük sistemine dâhil olduktan kısa bir süre sonra akranları arasında temayüz etmiş ve çaşnigîr olarak tayin edilmişti. Emir Aybek, atabekü'l-asâkir ilan edildikten sonra Melik Salih'in dul karısı Şecerüddür ile evlendirildi. Bunu takiben Şecerüddür tahttan feragat ederek makamını yeni kocası İzzeddin Aybek'e devretti. Böylelikle, saltanatı yaklaşık üç ay süren Şecerüddür'ün tahttan çekilmesi ile bir kadının hükümdarlığına yapılan muhalefet bir nebze olsun susturulmuş oldu. Esasında idaresi altındaki ülkelerde vazife gören emirler, Mısır orduları başkumandanı atabekü'l-asâkir İzzeddin Aybek'i sultan olarak kabul etmelerinden sonra Şecerüddür, İzzeddin Aybek ile evlenmiştir. Mısır Sultanlığı makamına gelişinden sonra Aybek ilk yıllarını, Suriye'deki Eyyubiler hanedanına bağlılıklarını sürdürmek isteyen kuvvetlerin mukavemetini kırmak, buradaki henüz küçük yaştaki Fatımi sultanı el-Eşref'i azletmek ve nihayet, Haçlı ordusu komutanı kral IX. Lou-

6 Zehirletilmesinden korkarak sultandan ya da emirden önce yiyecek ve içecekleri tadan kişi.

is'yi kendisine tercih edip onun maiyetindeki askeri etkisiz hale getirmek gibi işlerle uğraşmıştır. Bütün bu seçenekler boyunca Şecerüddür, Aybek'in iktidar alanına müdahale etmek yerine, onu kendine tâbi ve sadık tutmak istemiştir.

Anlaşıldığı üzere Şecerüddür'ün Mısır Sultanlığı'nı ehliyetle idare etmesine rağmen büyük bir devletin başında bir kadının bulunması göze batmıştı. Kendisine muhalif zümrenin başında Halep Eyyubilerinden el-Melik en-Nâsır Yusuf bulunuyordu. Bu zatı destekleyen halife, Mısır devlet erkânına, kendilerine bir erkek hükümdar seçmeleri hususunda baskı yapınca Şecerüddür saltanattan feragat etmek zorunda kaldı.

Burada şu hususu belirtmeliyiz ki, tepkiler sadece Şecerüddür'ün sultanlığına karşı değildi. Suriye'de muhtelif eyaletlerde hâkim olan Eyyubi hanedanına mensup meliklerin yeni kurulan Memlük Devleti'ni benimsemeleri mümkün değildi. Selahaddin ve torunları zamanında Mısır ve Suriye tek bir idare altındaydı. Suriye'deki Eyyubi emirlikleri, Mısır Sultanlığı'na bağlı naipler olarak Suriye'de hüküm sürmekteydiler. Son gelişmeler üzerine Mısır ve Suriye'nin birbirleriyle olan bağı kopmuş ve yeni bir devlet tezahür etmişti. Suriye'de bulunan Eyyubi melikleri yeni devleti meşru olarak görmedikleri için olumsuz tavır takınmaya başlamışlardı. Bahrîler, Suriye'deki Eyyubi meliklerine karşı daha sağlam bir meşru dayanağa ihtiyaç duydukları için tahta Eyyubi hanedanından kendi kontrollerinde olacak sembolik bir şahsı geçirmek istediler. Bununla hem Eyyubilere karşı bir meşruiyet sağlamış olacaklar hem de yeni sultan İzzeddin Aybek'in elinde fazla güç toplanmadan onu kontrol altında tutabileceklerdi.

Dış baskının fazlalaştığını gören Şecerüddür, seksen günlük fiilî saltanatından vazgeçip tahtı emirlerinin tavsiyelerine uyarak evlendiği kocası Aybek'e bıraktı. Ancak dümeni elinden bırakmamıştı. Bu sırada Mısır'da da çok mühim gelişmeler oluyordu. Aybek ile evlendikten sonra onun lehine tahttan feragat eden Şecerüddür, sıranın kendisine geldiğini görerek şüphelenmeye başladı. Nitekim Aybek'in meşruiyet sağlamak için Eyyubi hanedanına mensup Hama melikinin kızıyla evlenmek istemesi Şece-

rüddür'ün endişelerinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koydu. Bu sebeple Aybek'i öldürmeye karar veren Şecerüddür, öncelikle Dımaşk naibi Melik Nâsır'a evlenme teklifinde bulunmak suretiyle ona Mısır tahtını vaat ederek Aybek'e karşı kışkırttı. Ancak, Aybek'in bu entrikayı öğrenmesi tahmin edildiği gibi çok zor olmadı. Böylelikle ikisi arasında daha önceden var olan düşmanlık iyice gün yüzüne çıktı. Artık her ikisi de birbirlerini öldürmek için fırsat kollamaya başladılar. Nitekim ilk fırsatı yakalayan Şecerüddür, 20 Mart 1257'de Kahire Kalesi'ndeki sultanlık sarayında bir top/çevgan oyunundan sonra hamamda yıkanan Aybek'i kendisine bağlı memlüklerce katlettirdi. Rivayete göre Şecerüddür, Aybek'in ilk karısının hizmetindeki köle kadınlara bizzat verdiği emirle, hamam taslarıyla dövdürerek onu öldürttü. Aybek'i öldürürken, Mısır'daki Bahrî Memlüklerinin kendisine yardım edeceklerini düşünen Şecerüddür, onların eski güç ve nüfuza sahip olamadıklarını öngörememişti.

İbn Tağrîberdî, Aybek ile arasındaki ilişkiyi tarif ederken Şecerüddür'ün onun üzerindeki hâkimiyetini başka bir söze gerek bırakmayacak açıklıkta kayda geçirmiştir: "Aybek'e hükmederdi ve Aybek'in sözü hiç geçmezdi!" Şecerüddür, Aybek'in oğlu Ali'nin annesi ile görüşmesine karşı çıkmış hatta ayrılmaları noktasında ısrar etmiştir. Nitekim İbn Vâsıl'ın anlattığına göre Şecerüddür, Aybek'in Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla nişanlandığını duyunca kıskançlık duygularıyla dolmuştu. Bu duygu onu Aybek'i öldürtmeye kadar götürdü. Şecerüddür, saltanat makamından feragat ettikten sonra da muktedirliğini korudu, ulaştığı mevkie bir daha hiçbir Memlük sultanının eşi ulaşamadı.

Şecerüddür'ün ölümüne dair aktarılan bir rivayete göre; Aybek'e sadık Memlükler onun eski karısından olan oğlu Nureddin Ali'yi sultan ilan ederek el-Melik el-Mansûr adıyla ona biat ettiler. Şecerüddür tevkif edildi ve onun suç ortaklarından kırk kadarı yakalanıp asıldı. Bütün bunlar olup biterken Şecerüddür çok kötü günler yaşadı. Aybek'in eski karısının ve ondan olan oğlu Nureddin Ali'nin kendisinden öç alacağını tahmin ettiği için mücevherlerini eski veziri es-Sâib Bahâaddîn Ali'ye teslim etmişti. Bir kısmını

da rakiplerinin eline geçmemesi için havanda dövdürmüştü. Şecerüddür, tahminlerinde yanılmamıştı: Yeni sultanın annesi, onu huzuruna çağırtıp, maiyetindekilere kafasına takunyalar ve taslar vurdurtmak suretiyle öldürterek kalenin dibindeki hendeğe yarı çıplak bir halde attırmıştı.

Vaktiyle hükümdarlık mertebesinde güzel görünüşü, akıllığı ve letafeti ile etrafını hayran bırakan Şecerüddür'ün cesedi günlerce kale dibindeki bu hendekte kaldı ve sonradan Seyyide Nefîse yakınındaki Şecerüddür Cami'nin içindeki türbeye defnedildi. Bu türbenin kitabesindeki ifadeye göre melikenin kabrini 1250/1251'de bizzat yaptırdığı anlaşılmaktadır. Hayatı, Mahmud Bedevî tarafından yazılmış bir piyese ve Corci Zeydan'ın *Şecerüddür* romanına (Kahire, 1914) konu olmuştur. Kendisinin Kâbe için Mekke'ye "burku" diye bilinen kapı örtüsünü gönderme teamülünü başlatan ilk sultan olduğu ifade edilir.

Melike Şecerüddür, saltanat tahtına çıktığı vakit gelenek haline gelmiş saltanat hilatini giymedi ancak Mısır ve Kahire'nin camilerinde kendisi için Ümmü'l Halil adıyla hutbe okunması ve paralar bastırılmasını ihmal etmedi. Hiç kuşkusuz XV. yüzyıl tarih yazımının başta gelen simalarından, Mısır tarihinin en mühim yazarlarından birisi diyebileceğimiz el-Makrizi tarafından Mısır Türk Memlüklerinin ilk sultanı sayılan Şecerüddür'ün "İsmetü'd-Dîn Vâlidetü Halil es-Salihiyye, İsmetü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Ümmü Halil el-Müsta'sımiyye, Sâhibetü'l-Melik's-Salih" unvanlarıyla hutbede anılıp, adına para bastırılması ve fermanlara imzasının konulmasının Aybek'in saltanatından itibaren üç ay kadar devam ettiği bilinir. Bu durum neticesinde Şecerüddür müstakil bir sultan gibi hareket etmişti. Birtakım müelliflerin Şecerüddür'ü Memlük Devleti'nin ilk sultanı olarak kabul etmelerinin nedeni budur.

Sultan Baybars

Memlüklerin hüküm sürdüğü coğrafya, zamanının en büyük savaş alanlarından birisiydi. Burada hayatta kalmak ve varlık göstermek için mütemadiyen mücadele etmek ve uyanık olmak gerekiyordu. Memlük saltanatı sırasında Yakındoğu İslam dünyası, belki de tarihin en zor dönemlerin-

den birisini yaşıyordu. Karşı koyulamaz hale gelen Haçlı saldırılarına, Doğu'dan gelen ve küçüklü-büyüklü yerleşim merkezlerini yerle bir ederek halkı kılıçtan geçiren Moğolların korkunç saldırıları eklenmişti. Etrafı düşmanlarla sarılan Suriye ve Mısır halkı büyük bir korku içindeydi.

Sultan Baybars'tan önce Memlükler büyük sarsıntılar geçirmekte, dışta ve içte barış ortamı tesis edilememekteydi. Memlüklerin aleyhine hâsıl olan bu sorunlar yumağı Baybars'ın sultan olması ile azalmaya başladı. Ancak bu, Sultan Baybars'ın tahta çıkmasından sonraki yılların kolay geçeceği anlamına gelmiyordu çünkü düşmanları hem daha iddialı hem de sayıca daha fazlaydılar. Moğollar, Frenkler, Ermeniler ve Haşhaşiler, sultana ölümden korkmadan savaşmaktan başka bir çare bırakmamıştı. Baybars'ın, Moğollar ve Haçlılara karşı Türk-İslam medeniyetinin başarıyla hamiliğini yapan bir sultan ve komutan profili ortaya koyması elbette kolay olmamıştı.

Görsel 4. Sultan Baybars adına kesilen para
(Stanley Lane-Poole, *A History Of Egypt*, 1901)

Sultan Baybars, başarılı icraatları ile içte bütünlüğü sağladı, zikredilen korkunç harici tehlikelerin önünü alarak, o sırada Müslümanların himayesini üstlenen Memlük Devleti'nin temellerini sağlamlaştırdı. Sağlam bir bünye, sarsılmaz bir irade, emsalsiz bir cesarete sahipti. Bu kahraman İslam mücahidi, harplerin en kritik anlarında, bir nefer gibi en ön saflarda çarpışmaktan çekinmedi. Bazı tarihçiler, yaptıkları işler bakımından, Selahaddin Eyyubi

ile onun arasında yapılacak bir mukayesenin, Baybars'ın lehine çıkacağı kanaatini taşırlar.

Sultan Baybars'ın korkusuzluğu yanında bir diğer özelliği de kararlı ve ihtiyatlı olmasıdır. Bu kararlılık zaman zaman şiddet ve kuvvet içeriyordu ki bazı müverrihler onun bu özelliğini zulüm olarak nitelendirmiştir. Sultan Baybars ihtiyat ve tedbir işinde o kadar ileri gitti ki devletin küçük büyük bütün işlerini kendi nefsinin önüne çıkardı. Sultan Baybars'ın bu konuda aşırılığa gitmesinin nedeni devlet idarecilerinin halka zulmetmelerinden korktuğu için adaleti öne çıkarmasına bağlanabilir. İbn Tağrîberdî bu konuda, "Adaleti ve halka karşı insafı çoktu. Halkın işlerini takip etmede, zayıfı korumada aşırı hassas idi. Ümeranın her halini bilmeyi severdi hatta bu konuda ondan emirler hiçbir şeyi gizleyemezlerdi," demiştir. El-Makrizi ise ümeranın Sultan Baybars'tan çok korktuğunu ve hastalığı esnasında kimsenin ondan izinsiz yanına giremediğini ifade etmiştir. Şahsı adına daha sonra romanlaştırılan birtakım hikâye ve menkıbeler teşekkül etti.

Sultan Baybars'ın hayatı incelendiği zaman, gerçekten büyük bir Türk-İslam mücahidi profili çizdiği kolayca anlaşılır. O, kendisine alem olarak arslanı seçmiş ve sancaklarına bu sureti nakşettirmiştir. Bu dahi bizzat Baybars'ın mücadeleci karakterini ortaya koymaktadır. Maiyetine muhtelif sahalardan gelen Türkleri toplaması, Suriye'nin stratejik açıdan mühim bazı mevkilerine Anadolu'dan kaçarak gelen Türkmenleri yerleştirmesi, Türk Memlüklerinin sayısını çoğaltması, tutmaç yemesi, kımız içmesi, Türk-Moğol hukuki ananelerine önem vermesi, Türk-Harezm emirlerinden Berke Han'ın kızıyla evlenerek oğluna bu adı vermesi gibi daha pek çok hareketi Sultan Baybars'ın sahip olduğu milli şuurun tezahürüdür.

Görsel 5. Sultan Baybars dönemine ait arslan motifi kabartması (İsrail Müzesi, Kudüs)

Baybars'ın meslek hayatı bir memlükün nasıl yükseldiğine tipik bir örnektir. O, Kıpçak ülkesinden esir olarak Şam'a geldi. Buradan asker olarak Mısır'a geçti ve orada muhafız taburu subaylığına yükseldi. Süratli hareket edişi, teşkilatçılığı ve cesareti ile seçkin kumandanlık vasfını taşıdığı gözlemlendi. Daha sonra Sultan Kutuz'un başkomutanı olarak 1260'da Aynicâlut'ta kazandığı zafer sonucunda Hülagu komutasındaki Moğolları Suriye'den çıkardı. Cesareti ve kahramanlığı Batılı yazarlarca da yadsınmayan Sultan Baybars'ın başarılarından Steven Runciman'ın eserinde şöyle bahsedilir: "Frankların tamamen ortadan kaldırılmalarını göremedi ama bunun kaçınılmaz hale gelmesini o sağladı."

Haçlılar Sultan Baybars'ın şahsında amansız bir düşmanla yüzleşti. Yıllardan beri esamisi okunmayan kutsal savaş ruhu Baybars'la geri dönmüştü. Alınmaz denilen Haçlı muhkem kalelerini aldı. Geri kalan bakiyelerine karşı ekonomik ambargo taktiği uyguladı.

Sultan Baybars, Orta Çağ Türk-İslam dünyasının rol model teşkil etmiş hükümdar ve komutanlarından biri oldu. Köle pazarında neşet eden kariyeri İslam dünyasının en dirayetli sultanlarının dahi baş etmekte zorlandığı derin mevzuların olurunu sağlamak ve bu konulardan zaferle

çıkmakla geçti. Onun cesur bir hükümdar ve gözü pek bir komutan olma vasıfları, bu dehşetli zamanların çok daha az zarar ile üstesinden gelinmesini sağladı.

Manevi Siper

Siyasî anlamda bütüncül bir yapı sergileyememesi Ortadoğu'yu kaosa sürüklemişti. Bu sadece siyasî anlamda değil, etnik ve mezhebî açıdan da ürkütücü boyutlara ulaşmıştı. Moğolların o bölgeyi kültürel anlamda dahi tarumar etmesinin ve bölgenin bir türlü çeki düzen verilemeyen yer olarak fişlenmesinin ana nedeni budur. Aynicâlut Savaşı, Moğolların yenilebileceğini ortaya koyan ilk zafer ve İslam dünyasına zeval getirme girişimini akamete uğratan bir savaştır. Böylelikle "Moğollar yenilemez" önyargısı da kırılmış oldu. Memlükleri İslam dünyasında koruyucu-kollayıcı konumuna getiren Aynicâlut kritik bir mevki idi ki Mısır'ın giriş kapısı olan Gazze'den bahsediyoruz. Dolayısıyla ulemanın kaçıp sığındığı son kapıdır. Bu nedenle Memlüklerde ulema sayısı o kadar fazladır. Bahsedilenler ışığında İslam âleminin kendilerinden beklediği ve umut bağladığı şeylerde Müslümanların umutlarını boşa çıkarmayan Memlükler bu yıkıcı selin önünde durarak yükte de pahada da ağır bir vazifeyi eda ettiler. Böylelikle Mısır, birçok bölgesinde Bağdat, Mekke ve Hicaz'dan sonra İslam kültürünün meşalesini devralarak hadisçiler, tefsirciler, dilciler, ensab âlimleri, tıpçılar ve tarihçiler olmak üzere âlimlerin göç ettiği yer haline geldi. Peki, bir de şu açıdan bakalım. Bu zaferi ya Moğollar kazansaydı? Sadece şunu söylemekle yetinelim: Bu noktadan sonra Moğolların ilerleyişine sekte vurmak imkânsızlaşacaktı.

Mısır'ın, Suriye'nin ya da Filistin'in siyasî sınırlarını, mimari yapısını, sosyal dokusunu ya da mezhebî cephesini Memlüklere değinmeden anlatmak günümüzde neredeyse imkânsızdır. Bir halkın manevi kültürü, gelişiminin erken aşamasında onun dinî tasavvurundan ibarettir. Abbasiler dağıldıktan sonra bölge çok küçük yapılara bölündü. Büveyhi Devleti ve Fatımi hilafeti olmak üzere iki mühim İsmaili devleti vardı. Bu dönemde devlet çatısı altında heterodoks İsmaili zümrelerin yaygınlaştığını görmekteyiz.

İmdada yetişen Türk Zengiler, Selçuklular, Eyyubiler, Memlükler ve Osmanlı Devleti medreselerle, ulema ile Sünni geleneği ihya ettiler. Suriye'de o dönemde tezahür eden Nusayri zümrelerin ya da Fatımi halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın (1021) uluhiyetine inanan Dürzilerin pasif olmayan etkileri yani XIV. yüzyıl başında Memlük hakimiyetindeki Suriye ve Mısır'da yaşanan sosyo-kültürel gelişmelerin sadece marjinal sufilikten ibaret olmadığı unutulmamalıdır. Sünni mezhepler arasındaki çatışmaların yanı sıra Nusayriler de ayaklanmışlardı. Cebele bölgesinde etkin olan bu grup, Sünni Müslümanlara saldırıyor ve Hz. Ali'nin Tanrı olduğunu kabul etmeyenleri katlediyordu. Kendisine Tanrılık atfedilen sahte bir mehdinin liderliğinde bütün bölgeyi ateşe veren Nusayrileri, Mısır'dan gönderilen sultan ordusu ancak durdurabildi. Bunların bölgede verdikleri ya da vermek üzere oldukları hasarlar Fatımi, Büveyhi devletlerinden sonra gelen, büyük çoğunluğu Türk devletlerin Sünni restorasyonu ile telafi edildi. Bu haliyle Memlüklerin manevi siper oldukları iddia edilebilir. Çünkü Memlük Sultanlığı'nın düşmanları her durumda kâfir ve mürtedler, Hristiyan Haçlılar, İsmaililer ya da Moğollardı. Moğolların önüne set çekmek, Haçlıların ve İsmaililerin kökünü kazımak suretiyle Memlükler, İslam topraklarının ya hâlihazırdaki itikadın sürdürülmesine vesile oluyordu. Bugün bölgenin nüfusu gözden geçirildiğinde şecerelerinde Türk ve Sünni olduğunu ifade edenlere tanık olunabilir. Bunun Osmanlıdan kaynaklandığı düşünülebilir. Hâlbuki kanımca çok az geriye gidip Memlüklere bağlamak biraz daha akılcıdır. Haçlılar, İsmaililer ya da Moğollardan bu toprakları koruyan Memlükler, Arap asıllı değil Türk idiler. Memlükler, İslam itikadı ile yeniden ruh bulan Müslümanlar oldukları için İslam'ı korumayı vazife bildiler.

Moğolların hükmettiği coğrafyada meskûn Müslümanlar Moğollara karşı bıkmadan mücadele etmek zorundaydı. Müslümanları kendi yanına çekemeyeceğini anlayan Moğol hükümdarı Hülagu Han, bu durumun en belirgin örneğidir. Ancak Hülagu Han'ın uyguladığı politikalar zaman içerisinde değişti. Anlaşılıyor ki dinî anlamda aynı çizgide olmamalarından kaynaklanan durumu menfaatine kullanmayı tercih eden Hülagu Han, Batı

seferine çıktığında Müslüman olanlara yönelik düşmanca bir tavır sergileyerek bilhassa İslam'ı zayıflatmak ve Sünnileri etkisizleştirmek için mezhepler arasındaki anlaşmazlıkları kullandı. Diğer taraftan Şia'nın en katı kollarından biri olan Bâtınileri ortadan kaldırmak suretiyle Alamut Kalesi'ni aldı ve Bâtını lideri Rükneddin Hürşah'ı öldürdü. Bölgede bulunan Hristiyanlara karşı olumlu bir politika izledi ki hanımı Dokuz Hatun'un Hristiyan olmasından dolayı onlara farklı bir yaklaşım içinde olduğu söylenir. Müslümanlar için kutsal sayılan ancak Abbasi Devleti'nde IX. yüzyıldan itibaren mütemadiyen itibar kaybı halinde olan ve yalnızca Sünni Müslümanların manevi kıymet verdiği bir kurum olarak kalan halifeliğe son verildi. Esasında konu açıktır: Hülagu Han'ın Hristiyanlara verdiği destek, bölgede 1090'lı yıllarda başlamış Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki mücadelelerin körüklenmesinde etkili oldu. Öte yandan aşağıda görüleceği üzere, Hülagu'nun insanlar arasında bir birlikten söz edilemeyen İran'a gelişinin siyasî ve askerî tesiri, sosyal ve dinî tesirinden daha büyük oldu.

Müslüman uygarlığı, kendisini din ile tanımlıyordu. İslam hukukunun ve Müslüman bir hükümetin egemenliğindeki ülkelerin tümü Dâru'l-İslam olarak kabul edilmişti. Çevrelerindeki henüz Müslümanlığı benimsememiş ya da Müslüman egemenliğine alınmamış kâfirlerin yaşadığı yerler de Dâru'l-Harp olarak görülüyordu. Coğrafi ve tarihî belgelerdeki Müslüman görüşü, İslam sınırları dışındaki yerler arasında açık bir fark olduğunu ifade eder. Memlükler Hicaz'a resmen 1268 yılında hâkim oldu. Bu konudaki birincil hamleyi 1264 yılında Zâhir Baybars başlattı. Gönderdiği küçük bir birlik Hayber'i ele geçirdi ve orada askerî bir birlik konuşlandırdı. Aynı yıl Kâbe'nin anahtarları Emir El-Hac El-Mısrî'ye teslim edildi ve sultanın adı Cuma hutbesinde okundu. Hayber'e varış Haremeyn emirlerinin Memlük Devleti'ni tanımalarına etken oldu. Sultan 1269 yılında hac yaptı ve böylelikle Hicaz, devletin sınırlarına resmen dâhil olmuş oldu. Sultan Kâbe'yi eliyle örttü, adına para basılmasını emretti, hutbede adı okundu ve Hicaz'a vekilini tayin etti. İbn Abdüzzâhir sultanın Hicaz'ı devletine katma nedenlerini şöyle açıklıyor: "Sultan yakındaki

ve uzaktaki diyarları fethetmek istedi. Hicaz'ın Yemen, Kerekiyye ve Şevbekiyye bölgelerine giden yol olduğunu gördü ve Hayber'e doğru yöneldi."

Moğollara Karşı Değişen Denge

1281 yılında İlhan Abaka uzun bir hazırlıktan sonra Memlüklere büyük bir darbe vurmak amacıyla kardeşi Mengü Timur komutasında 80.000 kişilik muazzam bir kuvveti Suriye üzerine gönderdi. İki taraf arasında Humus yakınlarında yapılan savaş Memlükler lehine sonuçlandı. Bu olay İlhanlı Devleti'ni sarstığı gibi Abaka Han'ın mizacında onmaz yaralar açtı ve o, çok geçmeden kahrından öldü. İlhanlı Devleti'nin gerçek manada kurucusu olan Abaka Han'ın ölümü ile bir dönem sona erdi. Gerek Anadolu'da cereyan eden hadiseler gerekse Memlükler karşısında alınan son Humus yenilgisi, İlhanlı sarayını fevkalade etkiledi. Etkiler yeni İlhan'a Müslümanlığı kabul ettirecek kadar kuvvetliydi. Gerçekten de Abaka'nın yerine tahta çıkan Teküder (1282-1284) son hadiselerin de etkisiyle Müslümanlığı seçti ve Ahmet adını aldı. Memlük tahrikine karşı tebaasını kazanabilmek için devlet idaresinde Moğol Yasaları'nın yanında, İslam kaidelerinin de geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da Kahire'ye bir mektup yazarak barış çağrısı yaptı. Tebaasının rahatsız edilmemesini ve başta ticarî alanda olmak üzere her sahada iyi ilişkiler kurmayı teklif etti. Ancak Memlük Sultanlığı bu atağa soğuk ve ihtiyatlı yaklaştı. Bununla beraber diyaloğun başlamasına karşı da çıkmadılar. İki taraf arasındaki kısmî yumuşama bile Yakındoğu'da bayram havası estirdi. Ülkeler arasında emniyet ve asayiş sağlandı, ticaret canlandı. Uzun yıllardan sonra Anadolu başta olmak üzere İlhanlı idaresindeki tüm ülkelere huzur geldi.

Görsel 6. Atları üzerinde üç mızraklı Memlük gravürü (Daniel Hopfer (1470-1536), The Met Museum)

Anadolu'da istediği sonucu alamayan Geyhatu Han'ın ezeli rakipleri Memlüklere karşı uyguladığı siyaset de tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Sultan Kalavun ve bilhassa Melik Eşref devrinde mühim ataklar yapılmış, başta Haçlıların Suriye'deki son büyük üssü Akka olmak üzere son Latin bakiyeleri de temizlenmiş, ardından Anadolu sınırındaki

mühim istihkâmlar da Memlüklerin eline geçmişti. Artık Yakındoğu'da inisiyatifi ele geçiren Memlük Devleti'ni yönetenler Moğollara meydan okuyordu; ülke uleması, Haçlılara karşı daha Nureddin Mahmud zamanından gelen ve başarıya ulaşmış cihat anlayışını bu kez Moğollara karşı canlandırma gayretindelerdi.

Moğollar Yakındoğu'da göründükleri günden beri siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı mahvetmiş, dolayısıyla bütün moral değerlerini kaybetmiş insanları hayata küstürmüş ve kaderciliğe mahkûm etmişti. İlhanlı Devleti kurulurken biraz da olsa umutlanılmıştı. Ancak hâkim olunan coğrafyada siyasî istikrarın bir türlü sağlanamaması ve daha da mühimi devletin devamlı malî kriz içinde olması, insanlardaki yeşeren umutları kısa sürede yok etmişti. Kadercilik toplumun bütün katmanlarına yerleşmişti. İşin ilginç yanı bu atmosfer Moğolları da sardı. Kendilerine güvenleri sarsıldı. Kültürlerini ve inançlarını değiştirmeye başladılar.

Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen İlhanlı Devleti Gazan Han (1295-1304) devrinde Yakındoğu'nun en büyük gücüydü. Bölgedeki ezeli rakipleri Memlüklere karşı üstünlük sağladılar. Memlükler 1291 yılında Yakın-Doğu'nun en büyük ticaret üssü Akka'yı alıp son Latin kolonisini de Suriye'den attıktan sonra dinamizmlerini kaybettiler ve rehavete kapıldılar. Nureddin Mahmud zamanından beri bölgede var olan cihat ruhu kayboldu. Ayrıca Papalığın ambargosu da iktisadî hayatı olumsuz etkilemişti. Bütün bu etkenler siyasî ortama da nüfuz etti. Sık sık isyanlar ve hükümdar değişiklikleri yaşanmaya başladı. Suriye en sıkıntılı bölgeydi. Kaos ortamında ümera ve halk arasında Moğol taraftarları arttı. Keza, Moğol etkisiyle marjinal inanç sahipleri ve tarikatlar önem kazandı. Yaşanan bütün olaylar ve gelişmeler sanki Moğolları Suriye'ye davet ediyordu. Gazan Han, davete icabet etmekte gecikmedi. Bununla beraber beklenenin aksine ilk saldırı Memlüklerden geldi. Memlük ordusu 1298 yılı başında Fırat Nehri boyunca kuzey ve doğu istikametlerinde saldırıya geçti. Kısa sürede Maraş ele geçirilirken, bir kol da Mardin yakınlarına kadar ulaştı. Bu kısmî başarı Suriye ve Mısır'da heyecan uyandırdı.

Ancak, 1299 yılı içinde başlayan ve aralıklarla üç kez tekrarlanan seferler sonunda Memlüklere siyasî ve kültürel anlamda üstünlük sağlandı. Suriye'nin bir kısmı adeta bir Moğol eyaleti haline geldi. Bununla birlikte, Yakındoğu'da seküler kültürle beraber kabile ruhunun canlanması İlhanlı Devleti'nin merkeziyetçi yapısını olumsuz yönde etkiledi. Feodal unsurlar tekrar güç kazanırken mezhep çatışmaları hız kazandı. Aynı durum Memlük hâkimiyetindeki Suriye ve Mısır'da da mevcuttu. Sonuçta doğal olarak bu gelişim bir yerde kendini tehdit altında hisseden devletin müdahalesi ile karşılaştı ve hep kısır döngü ile sonuçlanan mücadeleler dönemine girildi.

Memlük Devletinin Sonu

Su kuyuları ya da Dulkadiroğulları gibi sorunlar nedeniyle ister istemez Osmanlı ve Memlükler arasındaki gerginlik tırmanmaya başladı. Yavuz Sultan Selim, 1516 ilkbaharında vezir-i azam Sinan Paşa'yı kırk bin kişilik bir kuvvetle Maraş üzerinden Fırat tarafına sevk etti. Bu sefer, zahiren Safeviler üzerine idi ve inandırıcı olması için sefer hakkında Memlük Sultanı'na bir mektup bile gönderildi. Sinan Paşa, Kayseri'de toplanan kuvvetleri alarak Maraş ve Malatya üzerinden Diyarbakır'a gitmekle vazifelendirdiğini hududtaki Memlük beylerine bildirdi ve Fırat'ı geçmek üzere izin istedi; Suriye hududuna kuvvet gönderen Memlük kumandanları Sinan Paşa'nın teklifini reddetti. Sinan Paşa'nın Memlük sınırına gelmesi üzerine Kansu Gavrî de elli bin kişilik bir kuvvetle Şam'a geldi ve Mısır'da yerine kardeşinin oğlu Tomanbay'ı bıraktı. Bunu fırsat bilen Osmanlı hükümdarı, Kansu Gavrî'nin Şah İsmail ile ittifak kurmasını bahane ederek Memlüklere savaş açmaya karar verdi; Kansu'nun bizzat Halep'e gelmesi Şah İsmail ile anlaşmasından kaynaklanmıştı. Sultan Selim, bunu haber alınca çok kızdı; bundan dolayı kendisinin kâfirler üzerine giderken buna mani olmak isteyen bir İslam hükümdarına karşı ne yapmak lazım geldiğini ulemaya sordu; onlar da o İslam hükümdarının (Memlüklerin) aleyhinde fetva verdiler. Elbette bütün bu çevirme hareketleri Sünni bir İslam devleti olan ve aynı zamanda Abbasi halifesini hima-

ye eden Memlüklere karşı yapılacak harbin meşruiyetini sağlamak içindi. Yavuz Sultan Selim kendi kumandasında gidecek askerin Kayseri'de toplanmasını emretti.

Kansu Gavrî Halep'e gelmeden Sultan Selim'in elçileri onun mektubunu getirdi. Sultan Selim, bu mektubunda İran üzerine hareket ile oraları kâfirlerden temizleyeceğini ve kendisine hayır dua edilmesini istiyordu. Kansu, Dulkadiroğullarına ait yerlerin işgalinden dolayı elçilere ağır sözler söyledi ve onları hapsetti. Elçiler kendilerine verilen talimat mucibince sultanı kızdırdı: "Hükümdarımız işin hallini bize bıraktı, sultan nasıl isterse öyle yapınız, bana sormayınız," diye müsaade ettiğini söylediler. Bundan başka Sultan Selim, Kansu'dan şeker ve helva istiyordu. İsteği hemen yerine getirildi; kendisine yüz kantar şeker ve büyük kutularla helva yollandı.

Lütfi Paşa, Kansu Gavrî'nin mağlubiyet üzüntüsüne dayanamayarak zehir içerek öldüğünü yazmıştır. *Tâcü't-Tevârih*'in kaydına göre Kansu Gavrî'nin, maiyeti erkânından biri esir edilerek efendisinin bulunduğu yeri haber verdi ve hemen oraya bir çavuş[7] yollandı. Çavuş, Memlük sultanını ölü olarak seccadesi üzerinde görüp başını kestirdi; Yavuz ölünün başının kesilmesinden dolayı çavuşu idam etmek istediyse de vezirlerin ricasıyla vazifesinden kovmakla cezalandırdı.

Sultan Selim, bizzat Mısır'a doğru yürümeden evvel Tomanbay'a bir mektup yollayarak kendisine tâbi olmasını istedi ve Gazze'den itibaren Mısır'ı kendisine bırakacağını bildirdi. Bu mektupta, Tomanbay'ın alınır-satılır bir köle olup saltanata layık olmayacağını, kendisinin yirmi ceddine kadar hükümdar oğlu hükümdar olduğunu, kendisine her sene Mısır haracını gönderip, namına hutbe okutup, ayrıca para bastırırsa onu vali tayin edeceğini bildiriyor ve aksi takdirde pek şiddetli hareket edeceğini yazıyordu. Tomanbay'ın bu mektubu okuyunca korktuğu ve ağladığı rivayet edilir.

7 Memlük sultanlarının maiyetinde bilhassa askerî alaylarda bulunması saltanat şiârından sayılan, tarihçilerin; "çavişiyya/şavişiyya" adını verdikleri "çavuş" lakabına XIX. asır başlarında Mısır'da, sonraları Kuzey Afrika'da ve Yemen'de rastlanır.

Yeni Memlük sultanı ve Mısır beyleri, Suriye ve Kilikya'nın işgalini geçici addediyor, Sultan Selim'in Mısır üzerine gelemeyecek, Cengiz ve Timur kuvvetleri gibi Suriye ve Filistin'den döneceğini zannediyorlardı. Padişahın Anadolu'ya dönmesini müteakip işgal edilen yerlerin geri alınacağını umuyorlardı. Sultan Selim, Mısır alınmadıkça zaferin geçici olduğunu bildiğinden Mısır'ın fethinde mutlak karar kılmıştı. Ridâniye'de, Osmanlı ve Memlük ordularının karşı karşıya geldiği savaş şiddetlendikçe muvaffakiyetten ümidini kesen Memlük Sultanı Tomanbay son bir ümit ile Osmanlı ordusunun merkezine hücum ederek Yavuz Sultan Selim'i yakalamak ya da öldürmek istedi. Klasik bir strateji harekâtı ile merkezi düşürüp orduyu dağıtmak için Sultan Selim'in çadırına kadar ilerledi, orada Sinan Paşa'yı görüp onu Yavuz Sultan Selim zannederek öldürdü. Bu bilgi kesin olmamakla birlikte Sinan Paşa'nın o hücumda şehit olduğu bilinir. Sultan Selim, onun ölümünden dolayı üzüntüsünü, "Sinan bir Mısır'a değer miydi?" sözleriyle belirtmişti.

El-Mukattam Dağı'nı dolaşan kuvvetlerin başında olan Sultan Selim, ordunun komuta merkezinde değildi. Memlükler Osmanlı ordusunun el-Mukattam Dağı'nın etrafından dolaşacağını hiç tahmin etmemişti. Sultan Tomanbay artık ümidini keserek kaçmak zorunda kaldı. Ridâniye ordugâhı bütün toplarıyla zapt edildi. Kahire alındı ve Memlük Sultanlığı fiilen sona erdi.

Zaferden sonra Sultan Selim Kahire'yi gezdi ve karargâhına döndü. Sultan Selim Cuma namazını Melik Müeyyed Camisi'nde kıldı; hatibin hutbede "hâdimü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn" unvanıyla kendisini yâd etmesi üzerine heyecandan yüzünü koyup ağladı ve namazdan sonra hatibe iki yüz altın ile üç hilat gönderdi. Sonuç itibarıyla Memlüklerin Haremeyn'i koruyacak gücünün azaldığı noktada bayrağı Osmanlı Devleti devraldı.

Görsel 7. Mercidâbık Muharebesi (Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*)

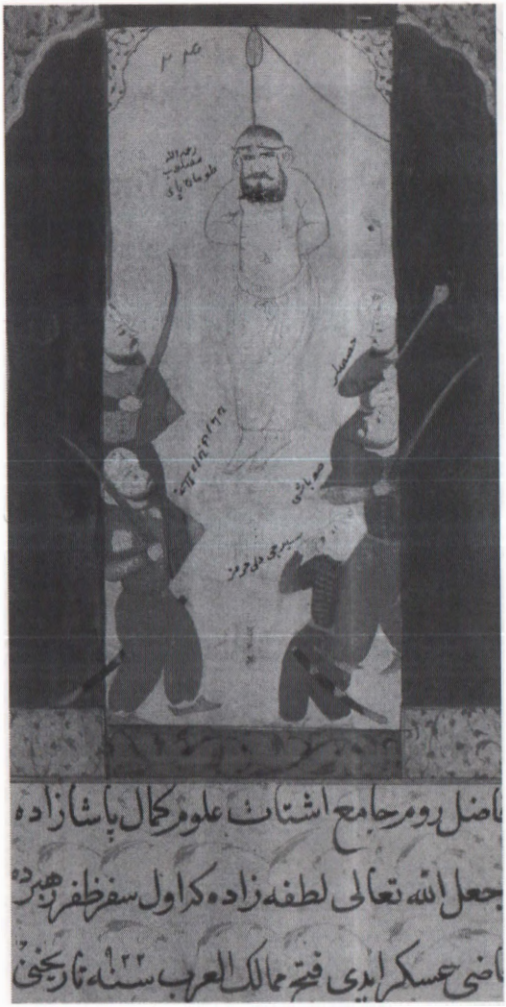

Görsel 8. Tombay'ın 1517'de idamı
(Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih)*

İKTİSADÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Üretim ve Ticaret

İbn Haldun'un meşhur tespitinde gösterdiği gibi, devletler doğar, büyür ve ölür. Ekonomik yapı mevzu bahis olduğunda toprak, üretim, ticaret, vergi gibi dinamikleri benzer olan devletlerin benzer özellikler göstermeleri şaşırtıcı değildir.

Memlük dönemi boyunca genel olarak sosyo-ekonomik dinamikler, siyasî ve askerî kesimin iktisadî konularda sergiledikleri dirayetli yöntemlere bağlı olarak değişiklik gösterdi. Bilhassa Moğollar ve Memlükler arasındaki uzun süreli çatışmalar, iktisadî gelişmeleri derinden etkilemiştir. Bunun dışında, Memlüklerin uğraşmak zorunda olduğu başka meseleler de vardı. Memlük/köle menşeli olmalarından genelde Müslüman dünyasına; özelde ise komşu devletlere karşı meşruluk elde etmek için çetin uğraşılar vermek zorunda kaldılar. Meşruluk meselesini halletmeye çalışırken Haçlılara ve Moğollara karşı elde ettikleri zaferler meyvelerini verdi. Böylece artık Türk-İslam dünyasında "kölemenler topluluğu" yerine meşruluk meselesini çözüme kavuşturmuş bir "Memlük Türk Devleti" vardı. Bin bir güçlükle kazandıkları siyasî duruşu idame ettirmek için ise içeride miras aldıkları sistemlere kendi yapılarından oluşturdukları eklemlerle iktisadî mukavemetlerini oluşturdular.

Memlük Devleti Mısır'da hükmetmeye başladığında Mısır ve Suriye'nin vaziyeti nasıldı? Eğer Şam'ı Eyyubiler devrindeki yeni sultanın oturduğu yer olduğu için sultanlıktaki en önemli yer olarak kabul edersek, hiç şüphesiz Mısır'ı da en güçlü ve en zengin bölge olarak kabul etmemiz gerekir. Mısır'ın gücü Eyyubiler döneminde Şam'ın çıkardığının üç katı asker çıkarmasına ve sultana vilayet

yönetimleri üzerinde sıkı kontrol olanağı sağlayan tarımsal ve ticarî zenginliğe dayanıyordu. Mısır, Selahaddin'in sultanlığının son on yılında ciddi bir finansal kriz yaşamasına rağmen Eyyubi ülkesinin ekonomik ve askerî çekim merkezi olarak kalmayı sürdürdü.

İslam'ın ilk asırlarında ticarî hayatın serbestliğine dair olumlu bir bakış vardı. İslam medeniyetinde, Hristiyanlığa nazaran, dünya işleriyle daha çabuk bir sulh oldu. Ticareti mümkün olduğu kadar kolaylaştıran kişiye "el-müse'ar hüve'llah" ifadesi ile Allah'tan rahmet temenni eden İslamiyet'in, bu müspet üslubu tüccarın ve ticarî hayatın menfaatlerine son derece uygundu. Bir Türk-İslam devleti olan Memlük Sultanlığı'nın da kaynaklardan anladığımız kadarıyla ticarete bakışı yapıcıydı.

Siyasî ve sosyal alanlarda ciddi bir hareketliliğin yaşandığı dönemin Ortadoğu'sunda Memlükler, çoğu zaman bu hareketliliğin merkezinde oldular; siyasî ve ekonomik olaylara yön verdiler. Yüklendikleri bu misyon ve sahip oldukları konum, onları Ortadoğu'da teşekkül eden Haçlı krallıkları ve bunun devamını arzulayan Avrupalılar ile ilişkiler geliştirmesini zaruri kıldı. Bu münasebetler bazı zamanlarda savaş, bazı zamanlarda diplomasi trafiği şeklinde gelişti ve ticaret avantajını kaybetmek istemeyen devletler arasında anlaşmalar yapıldı. Aslında hem Müslümanların hem de Hristiyan Avrupa'nın gerilen ilişkileri yumuşatmasının altında kârlı Doğu Akdeniz ticaretinin devamını sağlamaya yönelik uğraşın yattığına şüphe yoktur.

Ortadoğu'nun stratejik ticaret merkezlerinden Şam ve Kahire, zaman içinde yürütülen münhasır siyasetle Memlük Devleti'nin ticarî hayatında öne çıktı. Çünkü komşu şehirlerin ticareti Şam ve Kahire'ye göre şekilleniyordu. Suriye'ye gelen emtia Şam kanalıyla sevk edilirdi. Yoksulluk olsa da Kahire, başka yerlerde üretilenlerin aktığı ve en elverişli ticaret yapma koşullarına sahip büyük bir şehirdi. Ortadoğu'ya gelen tarım ürünleri ticaret kervanları ile önce Şam'a, buradan Suriye'deki limanlara ya da İskenderiye üzerinden Venedik gemileriyle Avrupa'ya taşınırdı. Suriye-Mısır Memlük Sultanlığı'nın malî ve iktisadî refahı söz

konusu olduğunda büyük bir önem arz ediyordu. Diğer bir etken siyasal gerilimlerden sonra devletler arasındaki ticarî münasebetleri korumaya yönelik maddelerin yer etmiş olmasıdır. Ancak ticaret avantajlarını kaybetmemek için devletin gerek denizde gerekse de karada giriştiği savaşlar çoğu kez olumlu netice vermeyecek, hatta çoğu vakit hazineyi boşaltmaktan ileri gitmeyecektir.

Memlüklerin siyasî müdahalelerinin ya da savaşlarının aynı zamanda iktisadî çabaları hedeflediği aşikârdır. Örneğin Memlükler için İlhanlılar, köle ticaretinin önünde mühim bir engel iken, İlhanlıların amacı ise Suriye'ye hâkim olmaktı. İşte bu durum, uzunca bir süre her iki tarafın yıkıcı bir rekabete girişmelerine yol açtı ve bundan dolayı taraflar savaşmaktan geri durmadı. Mısır'ın, bilhassa Memlükler zamanında askerî güç kaynağını teşkil eden Kıpçak Sahrası ile ticarî münasebetleri çok eskilere uzanır. Kıpçak'tan Anadolu istikameti ile getirtilen memlükler, Mısır'da askerî kaynak olarak büyük bir potansiyel teşkil etti ve Mısır ordusunun can damarını meydana getirdi. Her ne kadar Memlük ordusu içinde Habeş, Arap, Fars ve diğer Türk kavimlerinden askerler varsa da bunlar içinde Kıpçak memlükleri, bilhassa Bahrîler zamanında ilk sırayı teşkil etti. Bununla birlikte Mısır'ın, Kıpçak Sahrası ile olan ticaret ilişkilerinin sadece köle ticaretine münhasır kaldığını söylemek yanlış olur. Bu alışveriş çerçevesinde Kıpçak'tan köle haricinde deri, kürk, keçe, misk ve muhtelif hammaddeler alınıyor, buna karşılık baharat ve mamul sanayi malları satılıyordu.

Avrupalılar ihtiyaç duydukları Doğu'nun lüks mallarına olan gereksinimi Memlükler sayesinde karşılarken, Melükler de köle ve savaş malzemeleri başta olmak üzere ihtiyaç duydukları diğer malların temini noktasında Avrupalı aracı devletlere muhtaçtılar. Siyasî gayelerin dışındaki mücadelelerin altında ekonomik etkenlerin de olduğunu, bazı dönemlerde taraflar arasında süregelen diplomatik ilişkilerden anlıyoruz. Bu sebepten pek çok sultan döneminde taraflar arasında akdedilen ticaret antlaşmalarına ve bunlardan bazılarına verilen imtiyazlara tesadüf etmek mümkündür. Ticaret avantajlarını tehlike-

ye düşürebilecek herhangi bir tehdit Memlüklerin üzerinde önemle durdukları bir hususdu.

Memlük tarihçisi el-Makrizi'nin birtakım kayıtlarından Mısır'ın ticarete endeksli iktisadî avantajlarının, XIV. yüzyıldan sonraki devirlerle karşılaştırıldığında çok daha fazla arttığı anlaşılıyor. Ona göre Hint Deniz yolunun keşfinden Memlük Sultanlığı çok büyük bir maddi zarar görmedi. Diğer bir Memlük tarihçisi İbn İyâs ise Hint Deniz yolunun keşfinin Mısır için söylenildiği kadar ehemmiyetli olmadığı görüşündedir. Memlük Sultanlığı'nın ticaret hacminde mühim bir paya sahip olan deniz ticareti, Kızıldeniz veya Basra Körfezi yoluyla yapılıyordu. Sonuçta ticarî emtia, kervanlar vasıtasıyla Memlüklere ait Suriye limanlarına yahut İskenderiye'ye getirilerek oradan Venedik gemileriyle Avrupa'ya taşınırdı ki, yaklaşık otuz sene Mısır'da saltanat süren Memlük sultanlarının ticaret için uğraşılarının amacı Haçlı ve Moğolların yıprattığı üretimi imkânlar dâhilinde canlandırmaktı. Bu uğurda Batı prensleriyle dostça geçindikleri vakit, bu sadece Haçlı hareketinden Hristiyanlığın bir kısmını uzak tutmak ve Avrupa siyaseti ile prenslerinin seyrini öngörmek için olamazdı. Ticarî amiller ikinci planda kalıyor gibi görünmesine rağmen Memlük sultanlarının en savaşçısı Baybars dahi her şeye rağmen ticarî çıkarlara hiçbir zaman kayıtsız kalmadı.

Ticarî amillerin ikinci planda kalıyor gibi göründüğü bir misal de Şam'dır. Hem Haçlılara hem Moğollara karşı hücumlarında tampon bölge olarak kullanan ve daima büyük bir ordu bulunduran Memlük sultanları için Şam, Mısır'ın savunması için oldukça mühimdi. Aynı şekilde Halep ise Şam'ın müdafaa edilmesi yönüyle ilk cephe görevi görüyordu. 1260 yılında Şam şehrini aldıktan sonra Memlük Devleti, Şam'ı devletin idarî merkezi haline getirmişler ve Filistin, Hama, Halep ve Humus'u buradan yönetmiştir. Şam'da etkili bir ordunun bulunması, şehrin ekonomisine hayat verdi. İdari olarak kullanılan kalenin garnizonu ile ticaret yapan halk arasındaki ilişki karmaşık olmakla beraber her daim olduğu gibi şehrin iktisadî kompozisyonu için hayati öneme sahiptir. Askerin ihtiyacını karşılamak üzere zanaatkârlar kalelere yerleşmiştir. Başka bir deyişle sultanların da garanti ettiği korumaya dayalı tüketim, tüc-

carlar için kaleleri çekim merkezi haline getirmişti. Bilhassa ticarete hizmet eden liman şehirlerinde, meskûn askerin ticarî kazançları kalenin komutasını tasarruflarında bulundurmalarına paralel olarak arttı. Ordu mensubu askerler şehrin iktisadî hayatının hareketlenmesine katkıda bulundular. Çarkın dişlileri gibi, şehrin tüm sistemleri askerî üs olma özelliğinden nemalandı.

Buna bağlı olarak askerî düzene giren şehirde entelektüel anlamda ilerleme de kaydedildi. Bunun delili ise Şam merkezli medrese, kütüphane vesaire yapıların kurulması oldu. Memlük sultanları Şam'da ordu bulundurarak Haçlılara ve Moğollara yönelik savunmalarda ve taarruzlarda burayı askerî bir üs olarak kullandılar. Jeopolitiği ile iştahları kabartan Suriye, 1310 yılından itibaren sık sık çatışmalara sahne olmuş bir sınır bölgesine dönüştü. Her ne kadar Memlükler için Suriye sınır bölgesi olması hasebiyle ilk sırada yer almışsa da siyasî ve ekonomik anlamda ikinci derecede mühimdi. Zira Memlük yönetiminin Suriye-Filistin limanlarını ve ticaret yollarını zapt etmesindeki ihmalkârlığı bundandı. Suriye eyalet valilerini kârlı gelir kaynağından mahrum ederken öte yandan İskenderiye yoluyla Avrupa'ya ticaret teşvik edilerek hassaten Kahire ileri gelenleri kalkındırıldı. Buna ek olarak her daim dış piyasayı canlı tutmak isteyen Memlükler, Hindistan ve Uzak Doğu kaynaklı ticareti kaybetmemek için büyük çaba sarf ettiler.

Buraya kadar iktisadî gelişime yönelik yapıcı üsluplarını anlattığımız Memlüklerin görünürde yıkıcı duran şaşırtıcı politikalarına da rastlamak mümkün. Memlükler Kudüs'teki hâkimiyetlerinin ilk evresinde şehirde sıkı bir denetim kurdular. Haçlı dominyonundan kalan Venedikliler ile Pisalılar ve Cenevizliler gibi gruplar arasındaki hasımlıklardan yararlandılar. 1291 yılında yapmak istedikleri şeyi başardıktan yani Akka Kalesi'ni Haçlıların elinden aldıktan sonra, Memlükler sistemli şekilde sahil şeridi boyunca uzanan liman tesislerini sökmeye, nüfusu azaltmaya ve göçü teşvik ederek tarımsal verimliliği azaltmaya başladılar ve kervan trafiğinin yönünü değiştirdiler. Böylelikle yirmi otuz yıl içinde daha önce bolluktan geçilmeyen bir bölgeyi yoksullaştırmayı başardılar. Bu yoksullaşma ihmal ve yanlış yönetimden ziyade şuurlu bir

politikanın sonucuydu. Memlükler, Hristiyanların siyasî ve dinî nedenlerle Kudüs ile ilgilendiğinin farkındaydılar ancak tek amacın dinî olmadığının, son iki yüzyıldır adeta Haçlı Seferlerini doğrularcasına, ticaretin, din ve siyasetle içli dışlı olduğunun da farkındaydılar. Malî ve ticarî saikler azaltıldığı takdirde, Haçlılar desteklerinin büyük bir bölümünü yitireceklerdi.

Malî idare ve mülkî sistem arasındaki ilişki bir bütün olarak sadece Memlük Devleti'nin karakteri anlaşıldığı ölçüde tespit edilebilir. Memlük Sultanlığı askerî bir oligarşiydi ve doğal olarak onun merkezî müessesesi orduydu. Diğer bir açıdan ordu, sistemden beslenen temel kurumdu; kendisini besleyen gelirlerin toplanması ve dağıtımına nezaret etti, bu işlemi gerekirse manipüle etmekten çekinmedi ve muhtelif yollarla bu işe müdahale edebileceği fırsatlar yarattı. Ordu ve bürokrasinin kesişme alanında en hassas ve açıklayıcı temas noktası katiyetle ikta sistemidir.

Mısır'da tarihin her safhasında iktisadî hayatın temelini ziraat, ziraatın temelini de Nil Nehri teşkil etti. Mısır'da genel anlamda tarım; Nil Nehri üzerinde, yağışlı olan göl kenarında ve Feyyûm gibi nehir yataklarının bulunduğu yerlerde yapılıyordu. Nehrin su taşkınları, yağmurdan büyük ölçüde mahrum kalan Mısır toprakları için hayat kaynağı oluyordu. Arazi vergisinin alınma usulü ve zamanının belirlenmesi bakımından da suyun kabarma ve alçalma zamanları büyük önem arz ediyordu. Nil Nehri'nin bu önemine bağlı olarak önceki ve daha sonraki devletlerin idarecileri gibi Memlük sultanları da nehrin sularından daha fazla faydalanmaya önem verdiler.

Kendine münhasır otorite ve siyaset kuran ve uzun vadede tedbir almayı makul bulan Sultan en-Nâsır Muhammed döneminde inşa edilen Halîci'n-Nâsıriyye, Nil Nehri'ne ulaşım kolaylığı sağladı ve tarımda kullanılacak suyun tedariki açısından şehrin iktisadî faaliyetlerini kolaylaştırdı. Herhangi bir saldırı ihtimaline karşı Memlük sultanları, İskenderiye surlarını tahkim ettirdi. Ancak bunlara rağmen, şehir irili ufaklı pek çok korsan yağmasına ve saldırısına hedef oldu. 1365 yılında Haçlılar tarafından ağır bir şekilde tahrip edilmesi de buna örnek olarak gösterilebilir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra yerine geçen Harezmşahlarda, Suriye, İran ve Anadolu Selçuklularında, Atabeylerde ve Eyyubilerde Türk kökenli müesseseler bulunur. Memlükler de yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak sadece kendilerine has müesseseler ve özel günler tertip etmişlerdi. Buna en iyi örnek, Nil Nehri'nin setlerinin açılması vesilesiyle tertip edilen "kesru'l-halîc" merasimidir. Zira Nil Nehri, Memlük Devleti'nin iktisadî yaşamının önemli bir parçasıdır. Dolayısıyla Nil'e ait durumlar da gerek idarî yönetim gerek halk nazarında sıradan bir olay olarak görülmedi ve Kahire civarında Nil'in kanallarının açılması eskiden kalma bir gelenek olarak bir bayram gibi kutlandı. Bir nehrin bayram sevinci uyandırmasına neden, getirdiği bolluk berekettir. Eğer Nil'in suyu taşarsa ve çok fazla olursa alınan ürün de fazla olur ve böylelikle temel gıda maddelerinin fiyatı düşerdi.

Memlük Türk Devleti'nin 1250-1382 yılları arası döneminde Nil'in sayesinde fiyat ve ücret hareketi oldukça olumlu bir seyir takip etti. Bu süreç içerisinde fiyatları beklenmeyen şekilde arttıracak ve ticareti menfi yönde etkileyecek bir para krizinin görülmemesi, bu istikrarın en kuvvetli delilidir. Para sistemindeki bu istikrar Memlük Devleti'nin güçlenmesinin en mühim amillerinden birisiydi. Ancak Baybars sultan olduktan kısa bir süre sonra Nil Nehri'nin su seviyesi düşmeye başladı ve tabii olarak arpa, buğday ve bakla gibi Mısır'da çok tüketilen ürünlerin fiyatları yükselişe geçti. Buğdayın bir irdebbi[8] elli dirheme, bakla ve arpanın bir irdebbi ise yirmi dirheme yükseldi. Bu sebeple de emirlerin kendi depolarındaki ürünleri satmaları yasaklandı. Yalnızca üstaddâr[9] olan Emir İzzeddin Aydemir el-Hatîrî'nin elindeki ürünleri peyderpey satmasına izin verildi. Bu tür bir önlemin sebebi eldeki ürünlerin bir anda eritilmesine engel olmak ve ileride yaşanacak bir sıkıntıya karşı tedbir almak olmalıdır.

8 Zaman ve yere bağlı olarak değişmekle beraber yaklaşık yetmiş kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimi.

9 Sultanın tüm mutfak, şaraphane, yatak ve gulâmlarından sorumlu olan üstâddâr, emirlerin önde gelenlerinden olarak ayrıca hazine gelirleri ve vergilerden bir kısmını toplayarak sarayın bazı giderlerine harcamakla yükümlüdür.

Nil Nehri'nin suyunun azalması ve bunun sonucunda da temel tüketim maddelerinin fiyatlarının aşırı derecede yükselmesiyle halk daha önce Ketboğa zamanında yaşanan kıtlığın tekrar etmesinden korktu. Devletin içinde bulunduğu durumdan memnun olmayan halk, Sultan Nâsır'a olan sevgisini okuduğu şiirlerle her yerde belirtiyordu. Nil'in suyunun fazlalaşıp taşkınlara neden olması da bir sorundu. İbn İyâs, el-Kalkaşandi ve el-Makrizi, XV. yüzyılda Eylül ayında Nilometre'de ölçülen en yüksek seviyesine çıkan taşkınla ve sebep olacağı etkilerle ilgili endişelerini ifade ederler. Dahası öncelerde yirmi arşına varan seviye ile mahsul mahvolurken artık havzaların çoğu kuru kaldı. Sulama sistemindeki zafiyet ve çürüyen fazlaca mahsul, Memlük ekonomisinde ve politikasında başköşeye oturan konular oldu. Üretime etkisi bir yana, Nil ticaretin de seyrine şekil veriyordu. Sultan en-Nâsır Muhammed döneminde inşa edilen Halîci'n-Nâsıriyye, Nil Nehri'ne ulaşım kolaylığı sağladı ve tarımda kullanılacak suyun tedariki açısından şehrin iktisadî faaliyetlerini kolaylaştırmıştı.

Maliyeyi zorlayan harcamalarına rağmen Nâsır Muhammed zamanı, kalkınma dönemi olarak ele alınmalıdır. Zira 1290-1310 yılları arasındaki istikrarsızlığı müteakip Nâsır Muhammed'in sultanlığı ile beraber "er-Ravkü'n-Nâsırî" siyasetleri sayesinde iktisadî anlamda ciddi gelişmeler gözlemlendi. Er-Ravkü'n-Nâsırî, arazi etüdü/değerlendirmesi ile yeniden ikta dağılımlarına matuftu. Bu politikalar sayesinde ciddi toprak gelirleri elde edilmiş, yeni yeni yerler tarıma açılmıştı. Nâsır Muhammed'in kişisel iktaları denilen has araziler yüzde yüz arttı. Ayrıca kendisine yakın gördüğü memlükler emir rütbesine tayin edilerek onlara etüdünü yaptırdığı arazilerin gelirlerini verdi.

Ticaret ve üretim dışında malî çerçeveyi oluşturan temel öğe, sultanların gelenekleri ve davranış kalıplarıydı. Memlük sultanlarının ne kadar cömert olduğuna, kapılarının her daim açık olduğuna dair örnekler çoktur. Zira Memlük sultanlarının kapısına gelenlere her şey sonuna kadar sunulurdu. Kaynaklar, Mısır'a her memleketten insanların geldiğini ve sultanların kimseyi ayırmadan inamlarda bulunduğunu ve bu durumun yer yer sultanlığı helak edecek duruma getirdiğine dair benzer ifadeler kullanılar.

Örneğin emirlere her sene verilen ihsanlar arasında atlar önemli bir paya sahipti. Yüz atlıyı komuta eden emirlere tezyin edilmiş atlar, diğerlerine ise tezyin edilmemiş çıplak atlar verilirdi. Sultana yakın tüm emirlere, yüz atlıyı komuta edenlere, tablhâne emirlerine ve on atlıyı komuta edenlere her gün et, ekmek, arpa ve yağ verilirdi. Bununla beraber bazılarına ise mum, şeker ve yıllık kıyafet verilirdi. Emirlerden birisinin oğlu olduğunda ona bahşiş olarak dinar, et, ekmek ve yem verilmekteydi. Bu hediyelerden bazıları on atlıyı komuta edenlere ya da tablhânelere de gönderilirdi. Muhibbeddin Ebû Hamid Makdisî, Memlüklerin tabiatında iyiliğin, cömertliğin, müsamahanın, dilencilere hayır yapmanın hâkim olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Memlükler, içlerinden birinin başına felaket, sıkıntı, sürgün, hastalık gelirse onun itibarını düşürmez, onu o halde bırakmazlardı. Aksine ona karşı sevgiyi, hizmeti, iyiliği artırırlar; ona at, mal, kumaş ve sair şeyler gönderirlerdi. Uzakta dahi olsalar ona hediyeler ve kıymetli şeyler yollarlardı. Memlüklerin sahip olduğu zenginlikler arasında geniş ve süslü evler, mermer kaplı, tavanı yaldızlı salonlar, yüksek köşkler vardı. Bilhassa emirlerin ve ileri gelenlerin evleri böyleydi. Hatta eski halifelerin, hükümdarların evlerinden çok daha üstündü. Onlardan herhangi bir askerin kendi haline göre güzel evi, ahırı, atları, katırları, hizmetçileri, birden fazla eşleri, değerli iktaları vardı. Kimse onun malını fazla bulmaz, onu kıskanmazdı. Hâlbuki Kahire'de en büyük fakihin hali böyle olsa onun durumu dillerde dolaşır, her taraftan gözler ona çevrilirdi.

Memlük emirleri hazineden paralar almaya hak kazanarak sultanları tarafından muazzam iktalar, bol maaşlarla ödüllendirilirler. Tarihin muhtelif dönemlerinde rastlanılan bu meselenin özünde "Allah hikmetiyle onları, düşmanları defetmenin görünür sebebi kılar," felsefesinin yattığını düşünen Makdisî şöyle devam eder:

> Düşmanlar onlardan korkarlar, İslam ülkeleri üzerine yürümekten, istila ile ele geçirmekten, Müslümanları öldürmekten, mallarını almaktan, kadınlarını, çocuklarını esir etmekten çekinirlerdi. Sayıları, malları çok olduğu için Allah'ın takdiri sayesinde onlara kimse engel olamazdı.

Sultanların davranış normları farklı olmakla birlikte çocuklarının düğünleri mevzubahis olduğunda fazlasıyla benzer tavırlar sergiliyorlardı. Zira büyük bir şaaşaya sahne olan bu törenler için büyük harcamalar yapılırdı. Mesela Nâsır Muhammed'in bir oğlunun çeyiz masrafı, İbn Kesir'in bildirdiğine göre bir milyon dinardı. Ayrıca düğünde; koyun, tavuk, kaz, sığır cinsinden yirmi bin civarında hayvan kesildi ve on sekiz bin kantar tatlı tüketildi. Harcanan mumların ağırlığı da üç bin kantar tuttu. Sultan çocuklarının sünnet merasimleri de görkemli yapılırdı. Bu arada sadece sultanın çocuğu değil, ümera çocukları ve hatta halktan isteyenlerin çocukları da sünnet ettirilirdi. Nitekim Baybars, oğlu Berke'yi sünnet ettirirken, ümera ve asker çocuklarının dışında, vatandaşlarının bin altı yüz kırk beş çocuğunu da sünnet ettirdi; ayrıca her çocuğa elbise giydirerek her birine yüz dirhem para ve koyun verdi.

Memlüklerin iktisadî yapısı hakkında daha fazla bilgi edinmek için askerî jenerasyon uygulamalarına nasıl bakıldığı üzerinde de durmak zaruridir. Nitekim önceleri yirmi dört bin olan ecnâdü'l-halka[10] askerlerinin sayısı en-Nâsır Muhammed Kalavun zamanında divanü'l-ceyş/divanü'l-iktaya kaydedildiği kadarıyla yirmi dört bin atlıya ulaştı. Nâsır Muhammed, Kerek sürgününden Kahire'ye geldikten sonra beraberindeki memlükleri elit emir yapmakla kalmayıp onlara yeni iktalar ile bağışlarda bulundu, ki bu durum, eski elit emirlerin öldürülmelerine, sürgün ya da hapsedilmelerine neden oldu. Verilen maaşlar ya da bağışlarda fütursuzca hareket edilerek klasik dönemde harcanmayan paralar harcandı. Keza Baybars döneminde 1269 yılında emir-i mieye verilen yıllık ikta geliri üç bin dinar iken Nâsır Muhammed döneminde bu rakam iki yüz bin dinara ulaştı. 1422-1438 dönemi Mısır'ın içine düştüğü uzun vadeli ekonomik krize Baybars'ın siyaseti -genellikle ustaca ama tehlikeli ve yıkıcı- bir cevap olmuştur. Onun, hem Memlük Devleti'nin Batı Akdeniz'deki üstünlüğünü savunma hem de askerî elitin imtiyazlarını koruma gayretleri ekonomik bunalım ortamında gerçekleştirilmek

10 Eski gulamân-ı saraya benzeyen memâlikü's-sultâniyyenin dışındaki iktalı orduya ecnâdü'l-halka denirdi. Her bin tanesi bir emire hizmet ederdi.

zorundaydı. Ne var ki Nâsır Muhammed döneminde ve sonrasında ekonomi genel hatlarıyla değerlendirildiğinde malî politikanın norm haline getirilerek, sultanın maiyeti olarak addedilen hane halklarının masrafları ile birlikte iktidar savaşları sırasında daha fazla taraftar toplamak maksadıyla israfların yapıldığı görülür.

Tarihte her devletin bir müddet de olsa illa ki karşılaşmak zorunda kaldığı iktisadî başarısızlık ve bunun sonucunda etkili mekanizmaları devreye sokma teşebbüsleri, Mısır ve Suriye gibi stratejik bir coğrafyada hüküm süren Memlükler için de kaçınılmazdı. Genel anlamda Memlüklerde uygulanan politikalar seleflerinin politikaları ile örtüşmüş, radikal yöntemlere başvuran sultanlar neredeyse hiç olmamıştır. Memlük sultanlarının radikal yöntemlere meyletmemesinin nedeni selefleri ile hâkimiyet kurdukları fiziki coğrafya ve bu coğrafyanın kendilerine sunduklarının farklı olmamasıdır. Ancak birbiriyle etkileşiminde şüphe bulunmayan nüfus düzeyi ile ekonomik yaşam için kırılma noktası, tabiatın zaman zaman maruz bıraktığı afet ve tehlikelerdi. İşte bu hal, tarihte aynı fiziki mekânlarda yaşam süren devletleri aynı sürece ve sona sürüklemiş, benzer politikalar uygulamaktan başka çare bırakmamıştı.

Memlükler için iktisadî gerilemenin başladığı evre olarak dönemin vakanüvisleri tarafından 1380 yılı ifade edilir. 1380'lerde Sultan Berkuk'un tahta çıkmasıyla birlikte yanlış para politikaları uygulandı; hatta pazarda gümüş açığı yaşandığı için gümüş yerine bol miktarda bakır basılarak piyasaya sürüldü. Bununla birlikte tedavüle sokulan bakırlar, altın ve gümüşe endekslenmesi gerekirken tam tersi yapılarak altın ve gümüş bakıra endekslenerek bu şekilde iki metalin değeri bakıra göre devalüe edildi. Ancak bu basılan bakır paralar ya pazar tarafından reddedildi ya da ayarı düşük olarak yorumlandığı için tekrar gümüşe dönüldü. Yine yanlış para politikaları uygulanarak bu sefer altın, gümüş nezdinde düşürülmeye çalışıldı.

Sultanlığın gittikçe kötüleşen iktisadî durumu, zaman zaman sultanların kendi şahıs ve etraflarını düşünmeleri gibi bir zafiyete kapılmaları yüzünden daha da ciddi bir vaziyete büründü. Sultan Barsbay, Mısır'da pek sevilen biberli

maddeler de dâhil Hindistan'dan her çeşit baharat ithalini yasaklayıp ve bu yüzden son derece artan fiyatlar karşısında da bu maddelerin ticaretini tekeline alarak büyük kârlarla bunları kendi tebaasına satma yoluna gitti. Keza o, şeker imalatını da kendi tekeli altına aldı ve şahsı için çok büyük kârlar gerçekleştirmek maksadıyla da belirli bir süre için şeker kamışı dikimini yasaklayacak kadar ileri gitti.

Dozu aşan harcamaların, iktisadî mükellefiyetler çerçevesinde yönetilenler üzerine yüklenmesi ile telafi edildiği vakitler oldu. Vergiler konusunda belli bir nizama ve sisteme dayanan icraat olmadığı için çıkılan seferlerin, şaşalı yapıların masrafları ve saray harcamalarının yükü halkın sırtına yükleniyor ya da keselerini şişiren, zenginleşen devlet memurlarının mal ve mülkleri müsadere ediliyordu. Elbette bu durumun bir usulü vardı: İlk iş hükmüne cevaz verilen şahsın emvali tespit edilirdi. Bu işlemi yapan memurlar kimi zaman üstâddâr, şâddü'd-devâvîn,[11] vezir ve kimi zaman da vali idi. Eğer bu iş, müstakil olarak kayıt altına alınsaydı ve bu iş için özel bir müessese olsaydı istikrarlı verilere ulaşılabilir ve sosyal tarih için de bilgilendirici olabilirdi. Çoğu zaman ise yalnızca mala el koymakla yetinilmeyip doğrudan görevden alma yöntemine başvuruluyordu. Sonuç olarak, normal şartlarda yüksek fiyatlar her zaman doğal nedenlerden kaynaklanmıyor, çoğu durumda kötü para yönetimi ve yöneticilerin hatalı uygulamalarının bir sonucu olabiliyordu.

Orta Çağ'da uluslararası ticaretin en mühim ithal mallarından birini oluşturan baharat, altın kadar kıymetli olup, kullanım alanı oldukça yaygındı. Öncelikle yiyeceklerin bozulmasını engellerken, baharatlanmış ve uzunca bir süre beklemiş bir yiyecek, taze bir yiyecekten çok daha lezzetli hale gelebiliyordu. Tıp ve kozmetik alanlarında da kullanılan baharat, aynı zamanda kralların birbirlerine sundukları hediyeler arasında olabiliyordu.

İdari uygulamaları hakkında şaibe olmayan, nitekim kuruluşu; İslam dünyasına musallat olan Moğolların zamanına rastlayan Memlük Devleti, hem içeriden hem dı-

11 Malî divanların işleyişlerini kontrol eden yüksek bir görevlidir. Emirler arasından seçilen bu görevli genellikle sultanın naibi olurdu.

şarıdan maruz kaldığı tehlikelere paralel kudretli bir ekonomi sistemi kurmuşlardı. Memlük ekonomisi, köle iken sultan olmuş siyasî elitin, halkın ürettiklerini toplaması ve takdir ettikleri uygulamalarla halka dağıtmasından müteşekkildi. Köle asıllı lider kadro, otoriter ve katı siyasî görüşlerini ekonomiye uyguladıkları için başarılı oldular. Kişi başına düşen milli gelirle ilgili bir sıkıntı ya da herhangi bir dış ülkeyle bağımlılık sorunu yoktu. Kendi kendine yeten bir ekonomisi vardı. Ziraat hasılatından arta kalan gelir emir ve sultanlara hibe edilirdi. Dolayısıyla sultanlar, bu gelirin artması yönünde piyasayı tahakkümleri altında tutmaya gayret ediyorlardı. Böylelikle halkın, stokladıkları bu malları satın alması hasebiyle ticarete iştirak etmelerini sağlıyorlardı. Bu haliyle tüccarları, sultanın ortağı ya da iktisadî temsilcisi şeklinde tasvir edersek hata etmiş olmayız.

Memlük Devleti, iki yüz elli yıldan fazla süredir Müslüman Araplar ile meskûn şehirlerden, başta Suriye ve Mısır'a hâkim olmuş bir devlettir. XIII-XIV. yüzyıllarda Ortadoğu gibi bir coğrafyada saltanatı bu kadar süre devam ettirebilmenin yolu hassaten dirayetli bir ekonomi izlemekten geçiyordu. Tarihteki her iddialı devletin yolunun geçtiği bu saha insanlarının geçimini Memlük hükümeti nasıl temin edebildi? Bu durumu, hükümetin askerî ve siyasî üstünlüğü elinde tuttuğu müddetçe bilhassa ticaret alanındaki ihmal edilebilirliği olası gözükmeyen özverilerine bağlayabilir; dahası, tahta çıkan muhtelif sultanların kendilerine özgü üslupları ile ticarete yedirdiği arz ve talebin hükümet hamiliğinde tescil edildiğini söyleyebiliriz. Kendilerine özgü üslup ifadesinin içini dolduracak olursak, yukarıda anlattığımız üzere bazı sultanlar tarafından kıtlığın manipüle edilmesi ya da stokların istiflenmesi örneğini verebiliriz.

Bilhassa Sultan Ferec ve Sultan Müeyyed Şeyh'in hükümdarlık yıllarında, Nil deltasında ya da çölde yaşayan Bedeviler, ziraata elverişli dar vadiler üzerinde yaşayan yerleşik "fellâhîn" üzerine birbiri arkasına tekrarlanan hücumlar tertiplemiş ve araziyi viraneliğe çevirmişlerdi. Ülkede kıtlık ve açlık hemen hemen müzminleşti; bilhassa salgın zamanlarında ve Nil'in seviyesinin fazlasıyla düştüğü ve ekili mahsulün yetersiz olduğu zamanlarda bu gibi sıkıntılar yoğunluk kazandı. Mevzubahis sultanların

dönemlerinde art arda çıkan isyanlar ve bundan daha da önemlisi Timur'un Suriye istilası nedeniyle devletin halka yüklediği vergiler, savaş giderleri ve tahribatın bilançosu devletin yükünü bir kat daha artıran nedenlerdi. Gümüş madeninin temininde güçlüklerin yaşanması, gümüş dirhemlerin hızla azalmasına ve paranın ebadının küçülmesine neden olmuş, bu da enflasyonu tetiklemişti.

XIII. ve XIV. yüzyılda Memlük coğrafyası uluslararası ticaretin merkez bölgesidir. Ortadoğu deniz ve kara ticaretlerinin ana merkeziydi. Memlük sisteminin hanedana dayanmamasından kaynaklanan istikrarsızlık, Memlük sultanlarının tekel yapmaları ve fiyatı belirleyerek piyasada sistemi bozması, Portekiz saldırıları ve yeni yollar bulunmasından dolayı XV. yüzyılda malî durum zayıfladı. Memlükler zayıflarken Osmanlının yükseldiğini hatırlatarak ekonominin kontrol edilemez gerileyişinin XV. yüzyılın ilk yıllarında devam ettiğini söyleyebiliriz ki, 1403-1404 yıllarında yaşanan kuraklıklar sonucunda ciddi mahsul ve gelir kayıpları ekonomiyi telafisi zor olacak bir safhaya getirdi. Bu olumsuz koşullar altında üretimin yapılamaması sebebiyle çiftçiler köylerini terk etti; bu da tarımsal çöküş anlamına geliyordu. Sulama sistemindeki ciddi sorunlar nedeniyle yirmi dört bin feddân[12] ekilebilir araziden yalnızca bin feddânı ekilebilir kalmış, diğer yerler ise terk edilmişti. Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatının son on yılında XV. yüzyıldaki ekonomik buhranın nüveleri görünmeye başlandı. Tarım, sanayi ve ticaretteki büyümelerine rağmen 1331 yılından itibaren bir dizi ekonomik problemlerle karşı karşıya kalınmış, bunun önüne geçmek için bazı emirlerin mallarına el konulmuş ve seçkin emirlerin mallarına özel vergiler getirilmişti. Kayıpların boyutunu azaltarak bu işi kotarma serüveni elbette ülkede genel bir hoşnutsuzluğa sebep olacaktı.

Memlük Devleti'nin hüküm sürdüğü son senelerinde Suriye ve Mısır ahalisinin yaklaşık olarak üçte ikisi yoksullaşmıştı. Ülkedeki sefalet ve fakirliğin artmasına yardımcı bir takım beynelmilel faktörler kendini göstermekte gecik-

12 Mısır ve Suriye'de eski bir alan ölçüsü birimi olarak kullanılan feddân, tek ya da çift öküzle sürülebilecek arazi miktarını ifade eder.

medi. 1498 yılında Portekizli gemici Vasco da Gama'nın, Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan istikametini aşması, Suriye-Mısır üzerinde kurulu bu sultanlığın tarihinde büyük ehemmiyeti vardı. Bu vesileyle Portekiz ve başka Avrupalı milletlere mensup deniz filoları Kızıl Deniz'de ve Hint Okyanusu'nda sık sık Müslüman gemilerine saldırmakla kalmadı; bunun bir sonucu olarak baharat ve diğer ürünleri Mısır ve Suriye limanları üzerinden sevk edilemedi. Dolayısıyla Ortadoğu ülkelerinin ana gelir kaynağı ortadan kalktı. Sultan el-Gavrî'nin, Portekizliler bu kıyılardan çekilmedikleri takdirde Filistin'de Hristiyanlarca mukaddes bilinen her şeyin yok edileceğine dair Papa nezdinde savurduğu tehdit işe yaramadı. Gerçekten de Portekiz 1500'de Hindistan'ın Batı sahilindeki Kalküta'ya yerleştiğinde bir köprü inşa etmiştir ki 1563'te filo kumandanı, ismi Arapça'daki Ebu'l-Kerk, yani "çark yapımcısı"ndan geldiği muhtemel, Alfonso d'Albuquerque deniz yoluyla gelip Aden'i bombardımana tuttu.

Üretim, sert kaidelerle yürütülmeyecek kadar kırılgan bir faaliyettir. Yerinde para girdisi sağlayan dinamiklerden birisi olan ve ziraattan sonra gelen hayvancılık, iç piyasa için muazzam bir alt yapıdır. Bu itibarla hayvancılığa halel gelmemesine hassaten özen gösterilmesine rağmen 1511 yılında Suriye'de bir sığır hastalığı yayıldı. İnsanlar sığırlarını satmaya başladı. Ancak sığır eti yenilmesinde vazgeçilince et fiyatı bir rıtlı bir dirheme eşit olacak şekilde bir hayli ucuzladı. Yılın sonunda kurban bayramı geldiğinde koyun kıtlığı da baş gösterdi. Sığır etinin rıtlı altı dirheme, koyun etinin rıtlı da sekiz dirheme çıktı. Aynı zamanda yetersiz yağmurlar ve ürün azlığı nedeniyle yüksek buğday fiyatları da halkı olumsuz etkiledi. Aynı durum 1516 yılında da yaşandı. 1513 yılının başlarında Mısır'da yasa dışı vergiler kaldırıldı ve muhtesip satış vergileri de iptal edildi. İnsanları sultana minnettar hale getiren ve fiyatların düşmesini sağlayan bu uygulamanın nedeni Mısır'da patlak veren vebaydı. Sultanın kendisi dahi göz hastalığına yakalanmıştı. Bu vesileyle af ilan edip birçok vergiyi iptal etti. Ancak iyileşmesi ile birlikte vergileri geri getirdi. Yıl boyunca süren sözü geçen uygulamalarla beraber Kurban bayramı zamanında yurt dışından getirilen kölelerin hay-

van satıcılarının mallarını yağmalaması nedeniyle koyun ve sığır oldukça pahalı hale geldi.

Memlüklerin finansal sorunları ertelemesi demek, zaten 1450'den itibaren Osmanlı Devleti ile sık sık askerî çatışmaya girmesi hasebiyle ekonomiye en büyük darbeyi vuran insan gücünü eriteceği için tüm mekanizmalarının işlevsizleşmesi demek olacaktı. Derin bir krize girmemek ve ekonomik istikrarı sürdürmek için girişeceği çabalar da bir yere kadar oldu; öyle ki Osmanlının fethine yarım yüzyıl kalmıştı.

Memlük Türk Devleti'nin devraldıkları kültür mirasına eklenen yapı taşları ile yıllardan beri yan yana yaşayan sınır komşularından bariz surette ayrıldıkları milli bir iktisat politikası oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği üzere ekonomi bakımından üretim unsurunun diğer bir cephesi de içtimai tüketimdir. Memlük sultanlarının aynı çizgide devam etmeyen üretime ve tüketime karşı gerçekçi çözümleri oldu.

İmar Faaliyetleri

İbn Haldun'un şehirlerin yapısına dair değerlendirmelerine bakıldığında, daha çok devletin karakterinden kaynaklanan ihtiyaçlarına cevap vermek için yapıların inşa edildiği teyit edilir. Haldun'un aşağıdaki değerlendirmesi Memlük şehir planlaması ile ilgili yerinde tespitlerdir:

> Zarardan korunmak için hanelerin etrafları sur ve duvarlarla çevrilmeli, şehir bilhassa aşması zor bir tepeye kurulmalı bu mümkün değilse şehrin etrafında nehir ya da deniz bulunmalı ve köprüyle şehre giriş sağlanmalıdır. Bu sayede düşmanların şehre girişine karşı tedbir alınmış olur ve kaleye ya da şehre sığınanları etkisiz hale getirmek güçleşir. Duvar arkasında savaşarak düşmana galebe çalmak kolay olur. Bu şekilde devasa ordulara dahi gerek yoktur. Aynı şekilde şehir bir nehrin kenarında kurulmalı ya da su kaynaklarına yakın olmalıdır. Çünkü şehrin suya yakın olması, halkın geçimine fayda sağlar.

Günümüzde Balkanlar'a bakıldığında Osmanlının, Anadolu'ya bakıldığında Selçuklu ve Anadolu beyliklerinin yansımaları nasıl görülüyorsa, Ortadoğu'nun mühim şehirlerine bakıldığında da görülecek yansıma Eyyubi ve Memlük devletleridir. Bütün bu coğrafyayı fetheden Os-

manlı Devleti bu mozaiklere uygun ilaveler yapmakla beraber asla yapıların özüne dokunmadı.

İmar faaliyetlerinde Türkistan coğrafyasının etkileri apaçık gözlenebilir. XXI. yüzyılda dahi Türkistan coğrafyasındaki mezarlıklardaki yapı Kahire'deki Memlük türbeleri ile birebirdir. Mısır coğrafyasındaki Memlükler öncesi yapılar daha çok İran üslûbunda iken, Memlükler devrinde yapılan yüksek kubbeler, Türk tarzı mimarinin etkisini kanıtlamaya kâfidir. Türklere has mimari, türbelerde olduğu gibi camilerde de kullanıldı. Mihrapların tezyinatı Türk üslubunu yansıttığı gibi yapılarda bilhassa Anadolu Selçuklu Devleti esintileri göze çarpar. Memlükler komşu devletlerle sıkı ilişkiler kurarak ve Akdeniz-Kızıldeniz tüccarlarını himaye ederek Hindistan ticaret yolunda söz sahibi oldukları için iktisadî açıdan çok iyi durumdaydılar. Bunun sonucu olarak mimari ve el sanatları alanlarında dünyaya çok mühim eserler bıraktılar. Memlükler Anadolu Türk mimarisi, Büyük Selçuklu ve zengin mimarisiyle Türkistan'da, bilhassa Buhara ve Semerkand çevrelerinde yaygın olarak kullanılan yüksek kasnaklı kubbe mimarisiyle bağlantılar kurarak, Türk mimarisinin geleneklerine bağlı kalmakla beraber orijinal bir üslup geliştirdiler. Türklerin hâkim olduğu bölgelerde mühim kişilerin mezarlarının, IX. yüzyıldan sonra anıtlaştığına tanık olunabilir. Karahanlıların (840-1212) Horasan ve İran'da, Selçukluların Anadolu'da, Memlüklerin Mısır'da, Osmanlıların ise geniş bir coğrafyada birbirine benzer siluetler oluşturan anıt-mezarlar yaptıkları görülür. Bu yapılar, dikine ve yatay çizgilerin hâkim olduğu ortak bir biçim anlayışını yansıtır. Kare, dikdörtgen prizması, silindirik gibi çeşitlilik arz eden gövde yapısına sahip, dairesel ya da çokgen kasnak üzerine konik ve piramidal külahla ya da kubbe ile örtülü bu yapılar, Türk mimarlık repertuvarının en mühim yapı tiplerini oluşturmuşlardır. Bununla beraber inşa tarzı, türbeler hariç olmak üzere Memlükler değişiklik yaşadı.

Memlük sultanlarının sarayı, yapımına Selahaddin Eyyubi zamanında başlanan ve el-Kâmil zamanında tamamlanan, kışlaları, halka açık avluları ve hükümdar ile ailesinin özel dairelerinden müteşekkil çok sağlam tahkim edilmiş kompleks bir yapı olan Kalatü'l-Cebel denen Kahi-

re Kalesi'ndeydi. Memlük kuvvetlerine ve emirlere ayrılmış bölümlerle bu gelişkin saray örgütlenmesi Fatımilerle benzerlik gösterebiliyordu.

Piramitler ve Nil Nehri ile bağlantılı nilometre ve köprüler gibi inşa edilen yapılar Mısır mimarisinin spesifik yapılarıdır. Bu yapıların amacı elbette ki nehrin sularından azami surette yararlanmaktı. Kanallar üzerine "el-Cüsûru's-Sultâniyye" ya da "el-Cüsûru'l-Belediyye" adı verilen ve bakımından emirlerin sorumlu olduğu köprüler inşa edildi.

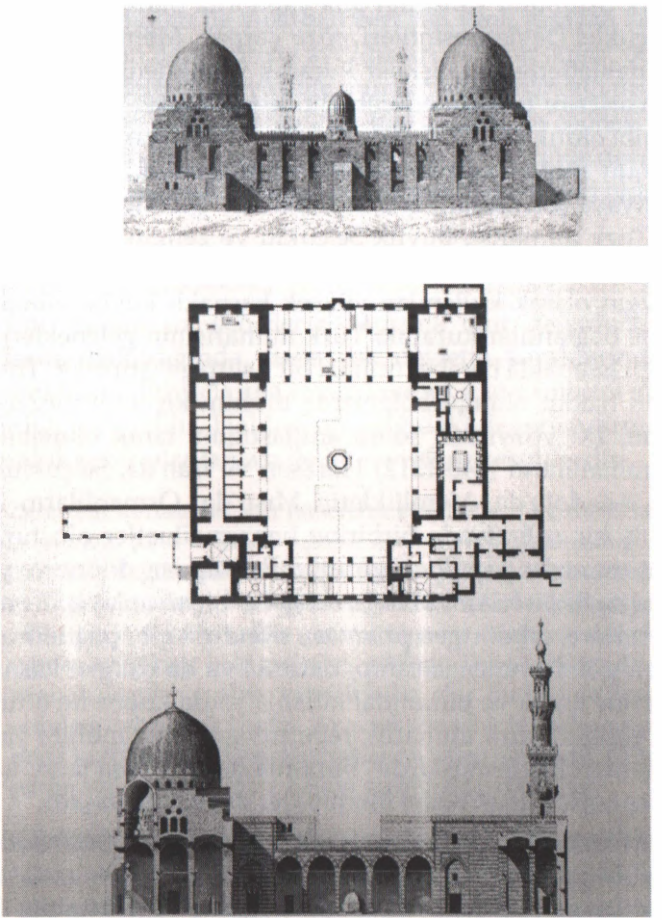

Görsel 9. Sultan Berkuk Camisi ve Türbesi
(*Architecture and Art of Islamic Lands*, 1998)

Memlükler, sade kale üzerinde değil, kalenin eteklerine kadar yayılan şehirde de birçok nefis yapılar inşa etti. Bu muazzam binaların bir kısmı Fatımiler zamanından kalma binaların harabeleri üzerinde yükseldi. Örneğin el-Azîz Sarayı'nın bulunduğu yerde Kalavun hastanesi, medresesi, oğlu Muhammed Nâsır'ın kubbeli türbesi ile Berkuk medresesi inşa edildi. Memlüklere ait cami ve türbeler arasında en dikkat çekenleri Kayıtbay'ın inşa ettirdiği büyük camisi, Sultan Kalavun'un ana vatanı Kırım'da kendi parasıyla yaptırdığı camisi, Sultan Nâsır Muhammed'in, Zâkir Berkuk'un ve Sultan Hasan'ın inşa ettirdikleri medrese ve türbelerdir. Yapıların günümüze kadar gelmesine olanak veren ise Sultan Kalavun döneminden itibaren el-Mukattam Dağı'ndan getirilen taşlardır. Tarihi gerçeklik içinde yapıcı surette anlamaya çalıştığımızda gördüğümüz şey; Sultan Kalavun, en-Nâsır Muhammed ve Sultan Hasan gibi heybetli camilerden, Berkuk, Baybars ve Kayıtbay'dan kalma alabildiğine geniş külliyelere kadar Memlükler dönemine ait kubbeli binaların bıraktıkları intibaın, güvenlik ve hâkimiyet duygusu olduğudur.

Mısır'da Türk Memlüklerin Selçuklu ve Türk mimarisinden ayırt edilmeyen bir dizi mimari yapı inşa ettirdiklerini vurgulamak gerekir ki Stanley Lane-Poole, *Mısır Tarihi* başlıklı eserinde Memlüklerden "türbe ustaları" diye söz etmiştir. Türk mimarisinin süsleme tarzına yakın taşıdığı işaretlere bakılacak olursa, Memlük mimari hamurunun Avrasya bozkırlarında yoğrulmaya başladığı idrak edilir.

Görsel 10. Sultan Kalavun Külliyesi'ni gösteren yağlıboya tablo (Carl Werner, *A View of Sultan Al-mansur Qalawun Complex in Cairo*, 1872)

Memlük sultanlarından Baybars'ın imar faaliyetleri için gösterdiği çaba Memlük Devleti'nin tüm zamanları için örnektir. Sultan Baybars daha tahta geçtiği ilk yıllarda, başta Kahire ve Dımaşk olmak üzere pek çok Memlük şehrinin imar edilmesi için emir verdi. Fethettiği kalelerden, ileride kendisine zararı olacağını düşündüklerini yıktırmakla beraber, Bîre ve Safed gibi daha sonra askerî manevraları için üs olarak kullanacağı kaleleri de tamir ve tahkim ettirdi. İbn Şeddâd, Sultan Baybars'ın saltanatı süresince yaptığı imar faaliyetlerini detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Buna göre Baybars, daha saltanatının ilk günlerinden itibaren su kanallarının açılması yanında, bilhassa Haçlı saldırılarına ve Moğol istilasına maruz kalan Suriye ve Filistin coğrafyasındaki şehirler başta olmak üzere bütün yerleşim birimlerinin imarına, kale ve surların tamir ve tahkimi işine büyük önem verdi. Ülke dâhilinde yeni köprüler, medreseler ve hastanelerin yapılması, Mekke ve Medine'de Mescid-i Nebevî ve Hz. Peygamber'in kabrinde gerçekleştirilen tamir ve bakım-onarım; han, hamam, köprü gibi sosyal yapıların inşası keza Sultan Baybars devrinde göze çarpan imar faaliyetleri idi.

Dünyanın en yoğun nüfuslu yerleşim yerlerinden biri olan Kahire, günümüzde dokuz milyon insanın yaşadığı bin minareli şehirdir. Bir zamanlar Selahaddin'in ordusunun omurgasını oluşturan güç, Selahaddin devrinin ruhunu devam ettirdi. Modern Kahire'nin dış görünüşünün altında hâlâ XIV. yüzyıla ait Memlük mimarisi bulunabilir. Sultan Baybars ve halefi Sultan Kalavun yönetiminde Memlük Sultanlığı'nın başkenti, dönemin en büyük metropolü haline geldi.

Halka açık yeni tesislerin inşasını finanse eden Memlükler büyük hamiler olarak ünlendi. 1283'te inşasına başlanılan ve 1284'te tamamlanan "el-Mâristan el-Mansûrî"yi, Orta Çağ'ın en büyük hastanesini, Mısır'ın eşi benzeri görülmemiş ve içerisinde doktorları ve kimyagerleri bulunan, "el-Garbî Sarayı" diye bilinen küçük sarayın yerinde adından da anlaşılacağı gibi Sultan Mansûr Kalavun inşa ettirdi ve burada herkes için ücretsiz hizmet verildi. Sultan Mansûr Kalavun'un halkın sıhhati ile azami derecede alakalı olduğu anlaşılıyor. Öyle ki, vefatından sonra kabrinin hastanenin yanına yaptırılmasını istemişti.

1282 yılı iki saray arasında bulunan "Dâru'l-Kutbiyye" satın alındı. Yerine Bâbu'l-Îyd Meydanı'ndaki Zümrüt Sarayı verildi. Emir Alemuddin Sincar, sarayın yerindeki araziye bir cami, bir medrese ile birlikte bir hastane yaptırdı. Yapımlarına azami ihtimam gösterdi. Rivayete göre inşaat on ayda tamamlandı. Diğer hastanelerle karşılaştırıldığında devasa çaptaydı. Burası, Doğu'nun bütün hastaneleri için bir prototip görevi görürken, aynı dönemin tüm Batı hastanelerinden çok daha gelişmişti. Tıp bilimine yapılmış bu büyük yatırım Memlüklerin muazzam bir servete sahip olduklarına dair bir işaretti. Peki, bu zenginliğin kaynağı neydi ya da nelerdi? Memlükler arasında sülale tesis eden yegâne sultan olan Mansûr Kalavun döneminde tarımın ve bilhassa İtalyan kent devletleri ile yapılan ticaretin geliştiğini, hatta patlama yaptığını görebiliriz. Döneminin Mısır'ı ticaret ve bilhassa Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Akdeniz ticareti konusunda zirvedeydi. Bu ticaret yollarının tamamı Mısır'dan geçmek zorundaydı ve hazineye büyük para girdisi sağlıyordu. Bu dönemdeki yapıların yüksekliğine ve ihtişamlı dekorasyonuna bakıldığında bunun için çok

para harcandığı görülebilir. Kalavun Hastanesi'nin dekorasyonunda oldukça pahalı sedef ve mermer mozaikler kullanıldı. Üstelik savaş ve salgın hastalık zamanında Kalavun Hastanesi'nin eczanesi hayati ilaçlar tedarik ediyordu. Hastane başhekimi bu gelişimde en mühim rolü oynadı. İbnü'n-Nefîs Suriyeli bir fizyolog ve İslamiyet'in altın çağındaki öncü tıp âlimlerinden biriydi. XIII. yüzyılda Memlük ilaç sanayisinin doğumuna ön ayak oldu. Yazdığı tıp ansiklopedileri eczacılara rehber oldu. Oğlu en-Nâsır el-Hasan da babasını örnek alarak Memlük çağının en pahalı inşaatlarına girişti.

Dört büyük Moğol istilasını başarıyla püskürten ve sadece bu yönüyle dahi yolun en çetin kısmını geçtiğini kanıtlayan Memlükler, Mısır'ı Irak ve Suriye'den gelen ve Irak'ın hiçbir zaman tam olarak toparlanamadığı tahribattan korudu. Sultan en-Nâsır Muhammed, Kahire'nin en büyük Orta Çağ mimari ve kentsel lideriydi. Sadece anıtlar inşa etmekle kalmadı; emirlerini de inşa etmeye teşvik etti. Kentsel gelişim için Halîc el-Mısrî'nin batısında eski yollardan Kale'ye doğru giden ve Kahire'yi ikiye ayıran bir kanal inşa etti. Sultan en-Nâsır, Orta Çağ Kahire'sini iki yüz bin nüfus ile İstanbul nüfusunun iki katı, Paris nüfusunun iki buçuk katı ve Londra nüfusunun üç katından fazla olduğu zirve dönemlerinden birinde yönetti. Büyük Orta Çağ gezgini İbn Battuta 1345 Kahire'sini, "Kahire şehrine, şehirlerin annesine, geniş illerin ve verimli toprakların yerine, binaların mutluluğunda sınırsız, güzellik ve ihtişamdaki akranlarına ulaştım," sözleriyle tasvir etmiştir

Memlük sultanları, Suriye, Mısır ve Irak'ta yapılan medrese ve camilerde kütüphaneler kurdular ya da hâlihazırdaki kütüphanelere kitaplar vakfettiler. Bununla beraber birtakım türbe ve ribatlara da kütüphane bölümü ilave edildi. El-Melikü'l-Mansûr Kalavun es-Salihî 1285'te inşa ettirdiği hastanenin dâhil olduğu külliyeye bir de kütüphane yaptırmıştı. 1337'de Emir İzzeddin Aydemir'in ve Şemseddin el-Vâsıtî'nin Bulak'ta yaptırdıkları camilerde de kütüphaneler bulunur.

Surlar içinde yer alan Kahire, sahip bulunduğu kırk sekiz pazar ve kırk dört kervansarayla belirli bir dengeye

kavuşmuştu. Kentin güney kesiminin yerleşime açılması, Memlükler döneminin en mühim olaylarından biridir. Bu bölgede Kahire'nin seçkin semti halini alan Birketü'l-Fîl çevresi başta olmak üzere pek çok güzel cami ve görkemli konaklar yapıldı. Kentin bu kesimi XVI. yüzyıl başlarında bir hayli gelişmiş durumdaydı. Batı bölgelerine yerleşilmesi sırasında, yayılma dönemleri örneğin 1293-1340 arasında egemenlik süren büyük sultan Nâsır Muhammed döneminde olduğu gibi yaşanmış, ardından da bir çekilme hareketi görülmüştü. Son dönem ise Kayıtbay egemenliği yıllarında (1468-1496) yaşandı. Devlet yönetiminin en üst kademelerinde yer alan Çerkes kökenli başkomutan Emir Özbek, 1476'da Kahire'deki en büyük gölün sonradan "Özbekiyye" adını almasına vesile olan doğu kıyısında geniş ölçekli bir imar hareketine girişmişti. Göz kamaştıran bir saray, büyük bir cami olan Özbek Cami, bir çeşme ve ticarî amaçlı binalar yanında, Kahirelileri kanalın karşı yakasına geçirip kentin bu bölgesine yerleşmelerini teşvik etmek amacıyla büyük bir de külliye de yaptırılmıştı. "Bir zamanlar Mısır ve Suriye sultanının danışmanlığını yapmış Özbek adındaki Memlükun uçsuz bucaksız sarayı ve görkemli okulu" sanki arzulanan başarıya ulaşılmış izlenimi veriyordu.

Memlükler bilhassa Kudüs'te Müslümanların ihtiyaçlarına karşı daha fazla özen gösterdiler. XIII.-XVI. yüzyıllar arasında Hristiyan hacı sayısı artmış, hacıları taşımak için Venedik'ten deniz seferleri düzenlenmeye başlamıştı. Memlükler surlarını onararak, Haremü'ş-Şerîf bölgesini yeniden düzenleyerek ve bir sürü medrese inşa ederek şehrin görüntüsünü güzelleştirdiler. 1309'da Memlükler, Benedikten Tarikatı'na Kutsal Kabir'in bazilikasında, Sion ve Beytüllahim'de bir yer edinmeleri izni verdi. Daha sonra, yani 1333'te, Napoli Kralı Robert, şehrin güney surlarının hemen dışında bulunan yapıların mülk hakkını aldı. Robert 1342'de bu yapıları Fransiskenlere verdi. Bu olay, Fransiskenlerin kutsal topraklar üzerindeki muhafızlık görevinin ilk adımını oluşturmuş ve bazı kısımların Gotik tarzda yeniden inşasını mümkün kılmıştır.

Memlüklü idareciler ibadet yerlerinin restorasyonunda İslamî kurallara çok önem vermişlerdir. İbadet yerlerini

tebaaları altındaki toplulukların onarması veya restore etmesi yasaktı. Bu nedenle birçok Hristiyan kilisesi gezgin ve hacıların gözüne kötü görünüyordu. Bu yapılar çevrenin ıssız görünmesine neden olmuştu; bu ıssızlığı XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki dönemde bölgeyle ilgili yapılan tasvir ve resimlerde de görmek mümkündür.

Orta Çağ'da stratejik mevkilerin muhafazası için inşa edilen en korunaklı yerlerin başında kalelerin geldiği şüphe götürmez bir gerçektir. Çünkü geniş bir bölge ya da şehir içerisinde ani baskınlar karşısında süratlice sığınılacak en iyi liman, müstahkem surlara sahip bir kaledir. Bu maksatla Orta Çağ'da birçok kalenin inşa edildiğine tanık olundu. Bunlardan stratejik bir mevkide olan Aclûn Kalesi, hendek ile çevriliydi. Kale küçük olmasına rağmen oldukça güçlü olup, içerisinde askerler, askerî mühimmat, yiyecek ve içecek bulunurdu. Kalenin deniz seviyesinden yüksekliği, bir dağın üzerinde yer aldığı için bin yirmi üç metreydi. Ayrıca bazı şahısların tutuklanıp hapis cezası çektikleri yerdi. Rabîa Arapları emiri Zâmil b. Ali ile İsa b. Mühannâ arasında anlaşmazlık vuku bulduğunda, 1261 yılında Dımaşk naibi Alâeddin Taybars, Zâmil b. Ali'yi tutuklatıp Aclûn Kalesi'nde hapsettirmişti. Ayrıca 1274'de Arap emirlerinin en kuvvetlilerinden biri olan Amr b. Mahlûf hapsedilmiş olduğu Aclûn Kalesi'nden kaçmış ve Moğollara sığınmıştı. Kalede görev yapan mühim bazı ilim adamları da vardı. Örneğin cerrahî, ortopedi ve klinik tedavi alanlarında meşhur olan İbn el-Kuff, Aclûn Kalesi'nde bir dönem tabiplik yapmıştır. Netice itibarıyla şehirde bulunan bir kalenin; siyasî, askerî ve ticarî yönden ihtiyaçlar yüklenilen bir yer haline gelebildiği anlaşılıyor. Nitekim en büyük ihtiyaç savunmaya yönelik olandı. Bilhassa Moğol tehlikesi dolayısıyla Memlükler, şehirlerdeki kale ve surlarını Kahire, Şam ve Halep kalelerinde olduğu gibi yeniden tahkim ettiler. Kalelerle ilgili başka bir örnek ise Sultan Melik Eşref Halil'in 1291 yılında Fırat Nehri sahilindeki son derece müstahkem olan "Kalatu'r-Rum"u kuşatması hakkında verilebilir. Buraya "Kale-i Müslimîn" denilirdi ve Fırat'ın batı sahilinde Bîre/Birecik yakınlarındaydı. Ermenice adı "Hromgla" idi. Müslümanlar tarafından fethedilip tamir edilmesini müteakip önce Kale-i

Müslimîn, daha sonra ise "Kale-i Zerrîn/Altın Kale" adı verildi. Memlükler devrinde tekrar uç kalesi olarak kullanılan Kalatu'r-Rum'un eski haşmeti kalmadı. Osmanlı Devleti tarafından 1516'da alınan bu kale Birecik Sancağı'na dâhil edildi. Sultan Melik Eşref Halil, kaleyi almak için kuşattıktan sonra her zamanki gibi kalenin çevresine mancınıklar yerleştirdi. Muhasara esnasında durmadan taş fırlatılıp delikler açıldı. Askerler mücadelelerini nöbetleşe yapmaya başladılar. Kesin bir karar ve sebatla mücadele eden piyade askerleri ok atmaya devam ediyorlardı. Sonunda amaçlarına hâsıl oldular ve kalede Mansûr sancakları dalgalanmaya başladı. Askerler kaleye çıkıp orada kendilerine karşı savaşanların hepsini öldürdü. Kale komutanı Ermeni Kinagilus ve adamları esir alındı.

XIII. yüzyılda Sultan Baybars komutasındaki Memlük askerleri Haçlıları Suriye topraklarından sistematik olarak çıkarmaya devam etti. Sadece bir Haçlı kalesi kalana dek: "Krak des Chevaliers" Memlüklerin isimlendirmesiyle "el-Kalatü'l-Hısn" Suriye düzlüklerine yukarıdan bakan altı yüz metre yükseklikteki bir dağ yamacında inşa edilen kale, Krak des Chevaliers Haçlı Krallığı'nın en güçlü, Hristiyan kuvveti olan Hospitalier Şövalyelerinin son kalesiydi. Burası Orta Çağ askerî mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. En mühimi de Doğu ve Batı kültürlerinin nasıl birbirleriyle alışveriş içinde olduklarının bir yansımasıdır. Krak des Chevaliers'nin gücünün ardındaki sır, Ortadoğu'nun ve Avrupa mimari tarzlarının sentezinde yatıyordu. Duvarların içinden bakıldığında kale Batılı bir görünüme sahiptir. Sanki bir katedral ya da manastırı andıran bu tasarım ilk bakışta Batı'dan değiştirilmeden alınmış izlenimi verir. Hospitalier Şövalyeleri ıssız Suriye tepelerini evleri haline getirmişler, kendileri ile gelmiş Batı kökenli işçileri çalıştırmışlardı. Bu işçiler dönemin Avrupa mimarisini yani gotik mimariyi kullanmıştır. Fakat küçük ayrıntılara dikkat edilince Doğu etkileri daha bariz hale gelir. Bu kalenin inşasında Hospitalier Şövalyelerinin yerli ustalar da çalıştırdığına şüphe yoktur. Müslüman mimarisine has kemerler buna misal gösterilebilir. Gerçekten ilginç olan şey, üstüne Hristiyan haç oyulmuş İslam sitili kemerdir. Kalede ok mazgalları sayıca fazladır. Kale, Doğu

ile Batı'ya özgü fikirleri birleştiren türünün ilk örneğidir. Haçlıların bu teknolojiyi Avrupa'ya taşımasıyla birlikte Orta Çağ Avrupa'sı kale tasarımlarında bu etkileşimin izleri görünür olmuştur.

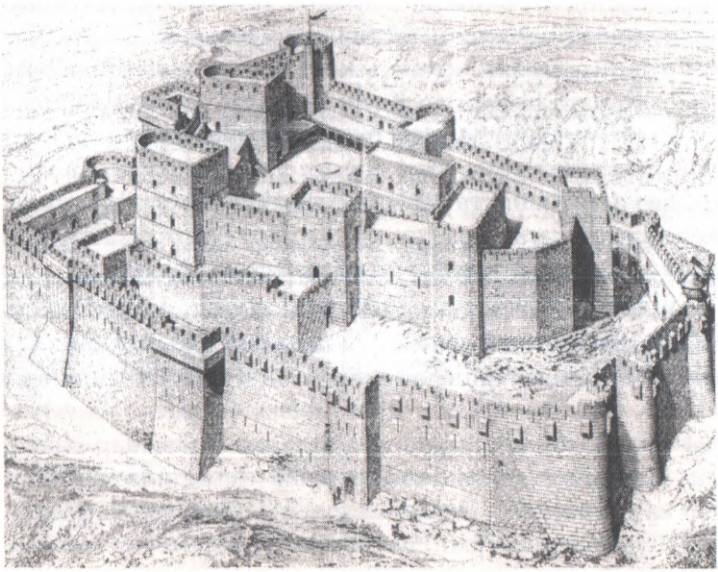

Görsel 11. Krak des Chevaliers kalesinin kuzeydoğu cephesinden çizimi (Guillaume Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, 1871)

Batı, Haçlı seferleri sırasında askerî teknoloji alanında yeni şeyler öğrenmişti. Çünkü Ortadoğu'ya geldiklerinde Müslüman ordularının kuşatma savaşlarında katapult (mancınık) yapımında ya da kale duvarlarının zayıflatılması gibi konularda daha etkili olduklarını gördüler ve önceden bilmedikleri bu kuşatma tekniklerine karşılık yeni savunma yapıları geliştirme gerekliliğinin farkında vardılar. Müslüman ve Hristiyan mimarlar yeni savunma yapılarını neredeyse aynı zamanda geliştiriyordu. Bu devasa yapıya bakıldığında, Hospitalier Şövalyelerinin ziyadesiyle güvende olduğu intibaı uyandırıyor. Fakat 1271'de Sultan Baybars Krak des Chevaliers'i fethetti. Memlükler, zaferlerinin bir simgesi olarak kalenin taş duvarlarına

Arapça ibareler yazdılar. Baybars ve oğlu Berke Han, Krak des Chevaliers'i yeniden duvarlarla örüp Hospitalier Şövalyelerinin şapelini camiye çevirdiler.

Memlük mimarisinden bahsederken Anadolu topraklarında var olan Memlük mimari eserlerinden bahsetmeden geçmemeliyiz. Türkiye'nin bugün güney şehirlerini oluşturan Tarsus ile Malatya arasındaki yerleşimleri, Memlüklerin kuzey sınırını oluşturuyordu. Savunma mimarisi olarak ifade edilebilecek kale inşası ve tamiri şeklindeki Memlük mimari varlığı ayrıca, cami, mescit gibi dini mimari unsurlarıyla da bölgede kendini gösteriyor.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Memlük Türklerinin XIII. yüzyıldan başlayarak yapılandırdıkları Mısır-Suriye, uyguladıkları imar planları gereğince üretim, ticaret ve savunma bakımından bayındır hale getirildi. Haçlıların ya da Moğolların buraları ele geçirmesine ramak kala Memlük hâkimiyetinin tesis edilmesi ve düşmanlarına yönelik uygulanan politikaların başarılı sonuçlar vermesi, hâlihazırdaki dokulara ilave yeni yapıların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.

İlim Dünyası

Orta Çağ'ın son iki buçuk asrında Ortadoğu'da hâkimiyet kurmuş mühim devletlerden biri olan Memlükler, siyasî ve askerî alanlarda gösterdiği başarıları ilmî alanda da gösterdi. Memlükler dönemindeki yoğun imar faaliyetleri ilmin gelişimine ciddi katkı sağladı ve bu dönemde Mısır ve Şam, Ortadoğu'da önde gelen kültür merkezleri olarak sivrildi. Bilhassa Kahire ve Şam'daki bu müesseselerden günümüze kadar ayakta kalanlar Memlük ilmî hareketinin canlı birer şahitleri durumundadır. Memlüklerin hükümran olduğu iki yüz elli yedi yıllık zaman dilimi içerisinde bu merkezlerin her birinde çok sayıda ilim dalı temayüz etti. Dinî ilimlerin her kolundan ve tek bir ilimde ihtisaslaşmak yerine pek çok ilimde eserler veren büyük âlimler yetişti. Buna verilebilecek en güzel örnek, İbn Haldun'dur. İbn Haldun aynı zamanda Kuzey Afrika'yı, Endülüs'ü ve Mısır'ı iyi bilen bir Memlük devlet adamıdır. Tarih felsefesi ve toplumsal kanunları anlattığı sosyoloji

alanında verdiği eserlerle etkisi yaşadığı dönemi aşarak günümüze kadar geldi.

Peki, bu ilim dünyası nasıl oluştu, Kahire Bağdat'ın yerini nasıl aldı? İslam coğrafyası Moğol ve Haçlı tehlikesi karşısında tarifsiz bir krizin içindeyken, pek çok Müslüman dönemin güvenlik içindeki yegâne İslam devleti olan Memlüklere sığındı. Bunlar arasında başta Endülüs ve Maveraünnehir olmak üzere İslam dünyasının muhtelif yerlerinden gelen en mümtaz âlimler bulunuyordu. Memlüklerin başkenti Kahire, âlimlerin de katılımı ile Moğollar tarafından tahrip edilen İslam dünyasının en önemli kültür merkezi olan Bağdat'ın yerini aldı. Kahire ve Şam medreselerinde merkezileşen ilmî hareket Memlük sultanlarının da desteği ile büyük gelişme gösterdi. İlme, ilim adamlarına büyük önem veren devlet adamları, yaklaşık iki yüz elli civarında büyük ve çok fonksiyonlu medreseler inşa ettirdi. Medreselerde görev yapan müderrisler, okuyan talebeler ve hizmetlilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak vakıflar tahsis edildi. Ulema aynı zamanda muhalefetin başını çeken sınıftı. Bu nedenle ulemanın tatmin edilmesi gerekiyordu. Medreseler ve burada görev yapan ulemaya zengin vakıflardan yüksek ücretler tahsis edilerek bu tatmin sağlanmaya çalışıldı. İlmî faaliyetler bu şekilde yükselirken ulemanın muhalefet etmesinin de önü alınmış oluyordu.

Memlükler kuruluşunun onuncu yılında Doğu İslam dünyasını kasıp kavuran Moğolları Aynicâlut'ta hezimete uğratarak adeta tarihin akışını değiştirdi. Bu zaferle başta kendi ülkeleri Mısır ve Suriye olmak üzere İslam dünyasını Moğol tehlikesinden kurtaran Memlükler, siyasî ve askerî başarılarının yanında parlak bir ilmî harekete de sahne oldu. Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihlerden itibaren canlı bir ilmî hayata sahip olan Kahire ve Şam, Memlüklerin kuruluş yıllarında İslam tarihinin en mühim kültür merkezi haline geldi.

Şurası dikkat çekicidir ki, Memlükler devrinde Suriyeli ilim adamları daha çok iç kısımlardaki şehirlerde yetişmişlerdi. Bunun sebebi, başlangıçta sahil bölgelerinin tamamen Haçlı Hristiyanlarının işgali altında tutulmasıdır. Daha sonra Memlük sultanı Kalavun ve vârisleri tarafın-

dan Haçlılar buralardan sökülüp atılsa da ilim adamları Haçlı Franklarının buraya tekrar bir saldırıda bulunacaklarından çekindikleri için uzun süre sadece iç kesimlerdeki şehirlerde kalmayı tercih ettiler.

Mütemadiyen savaşan ve kılıçla yaşayan insanlar olarak düşünülseler de, Memlükler döneminde üst düzey bir kültürel inkişafa şahitlik edilmiştir. Memlükler eğitimi ve bilginin aktarılmasını mümkün mertebe destekledi. Memlükler zamanında kültürel faaliyetlerin yeniden kamuya açık ve erişilebilir hale gelmesi, İslam dünyasının pek çok bilim ve felsefe eserinin Batılı âlimlerce de tanınmasına ve aynı zamanda Batı'da üniversitelerin kurulmasına yahut mevcut müesseselerin Memlük örneğinde olduğu gibi geliştirilmesine ciddi katkılar sağlamıştır.

Haçlı Seferleri bilimin yanı sıra askerî teknolojinin de Doğu'dan Batı'ya aktarılmasına önayak oldu. Sahil şeridindeki son kalan Haçlı toprakları tek tek Memlükler tarafından ele geçirildi ve iki yüz elli yıllık bir mücadelenin sonunda Haçlı Seferleri sonlandırıldı. Memlüklerin sultanlıkları Mısır'dan Mekke ve Medine'ye kadar uzandı. Haçlılar, savaş ve askerlikle ilgili hikâyeleriyle memleketlerine döndü. Fakat yanlarında çok daha mühim bir şey götürdüler: Doğu'da inanılmaz bilimsel ve teknolojik ilerlemeler olduğu gerçeği. Ayrıca Batı'ya döndüklerinde yanlarında bu bilimsel objelerin bazılarını ve daha da önemlisi sorgulayıcı bir ruh, ilerleme dürtüsü ve bilgiyi geliştirme hevesi vardı. Doğu'dan aldıkları ilham ve fikirlerle Haçlıların aslında Avrupa Rönesansı'nı katalize ettikleri konusunda hiçbir şüphe yoktur. Yakındoğu'daki Orta Çağ kiliseleri, kaleleri ve hastaneleri iki dünyanın karşı karşıya geldiği bir çağın göstergesi ve kanıtlarıdır. Fakat buradaki insanların paylaştığı bilgi birikimi ve yenileşme, aslında İslam âlemine büyük bir yıkım ve felaket getiren Haçlı Seferlerinin, dünyaya bıraktığı belki de tek iyi mirası oldu.

İslam'ı Moğollara ve Haçlılara karşı muhafaza etmede Memlük Devleti'nin gayretlerinin gerçekten benzersiz olduğunu söyleyebiliriz. Memlük Türk sultanlarını motive eden güç, İslam dini ve medeniyetine faydalı olma gayesinden başka bir şey değildi. Bu açıdan fazilet mektebi

haline gelen bir sürecin ve kültürün gelişmesi, daha da mühimi bilincin oluşması, bu bilinci besleyen büyük tarihî eserlerin yazılması ve birçok tercümenin yapılması garipsenecek bir şey olmamalıdır. Ayrıca o dönemin Müslüman aydınları Moğol saldırılarının üstesinden geldikten sonra yaşadıklarını yazıya geçirme ihtiyacı duydular. Tercüme faaliyetleri ve yazılan eserler Müslüman münevverin hâlâ yıkılmadığını ispat ediyordu. Bu durum cesaretlerinin ve bilinçlerinin sağlamlaşması anlamına geliyordu.

Orta Çağ İslam biliminin ulaştığı başarı, yalnızca Yunanca eserlerden tercümeler yapılmasıyla sınırlı kalmadı. Orta Çağ İslam bilim adamları, çabaları ve katkılarıyla modern bilim dünyasına intikal eden mirası büyük oranda zenginleştirdiler. Genelde kuramsal olan Yunan bilimine karşın, Orta Çağ İslam bilimi çoğunlukla pratik odaklıydı. Bu çağda tıp gibi alanlardaki klasik miras, Ortadoğu'nun gözlem ve deneyimleriyle açıklanıp desteklendi. "Bîmâristân" adı ile anılan hastanelerde hem pratik olarak tedavinin uygulanması hem de talebelere tıp ilminin uygulamalı olarak öğretilmesi o dönemin hastanelerinin bugünkü üniversite araştırma hastaneleri gibi faaliyet gösterdiğine işaret eder. "Daru'ş-şifa/şifa yurdu" ya da "bîmâristân/esenlik yurdu" gibi birçok adla anılan hastaneler, bilhassa İslam dünyasında mühim birer sağlık merkezi işlevi görüyorlardı. Tıbba dair pratik öğretilerin hastanelerde, nazari tarafının ise cami ve medreselerde okutulduğu İslam dünyasında camiler bu anlamda birer okul gibi hizmet görüyorlardı. Bîmâristânlarda genel prensibe göre yakınına inşa edilen bir medrese ile tıp eğitimi de veriliyordu. Zira tabip yetiştirmek için en muteber yerler hastanelerdir. Hastanelerde teori ile pratiğin birlikte verildiği tıp eğitiminin daha verimli olması beklenir. Nitekim tabip adayı olan talebenin, tıp ilmini yalnızca kitaptan okuyarak öğrenmesi mümkün değildir. Onun hastaları ve hastalıkları bizzat müşahede ederek tecrübe kazanması elzemdir. Bunun yanı sıra iyi bir kütüphanenin varlığı bu eğitimin olmazsa olmazları arasında ilk sıralarda yer alır. Memlükler, Mısır, Suriye ve Irak'ta inşa edilen birçok cami ve medresede kütüphane kurdukları gibi daha önce yapılmış türbe ve ribatlarda kütüphaneler tesis edildiği görülür. El-Melik

el-Mansûr Kalavun es-Salihî'nin 1285'te yaptırdığı hastanenin yer aldığı külliyede teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi verildiği ve buranın İbnü'n-Nefîs'in bağışladığı kitapları da havi büyük bir kütüphanenin olduğu bilinmektedir.

Memlükler yapısı itibarıyla askerî karaktere sahip bir devletti. Dolayısıyla kendi toplumu ve İslam dünyası nazarında siyasî meşruiyet sağlamak için ağırlıklı olarak bu meziyetlerini kullandılar. Nitekim daha önce bahsedildiği gibi onların bir devlet olarak tanınmaları ve siyasî hâkimiyet tesis etmeleri, Mansûra ve Aynicâlut savaşlarındaki parlak başarıları sonucunda gerçekleşti. Diğer yandan, bu siyasî meşruiyet, Moğol istilası ile ortadan kaldırılan Abbasi hilafetinin Mısır'a taşınması suretiyle dinî meşruiyetle de takviye edildi. Ayrıca, Memlük sultanları ve idarecileri en makul görüneni yaptı; dinî meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için Mısır toplumu üzerinde mühim nüfuzu bulunan ve yönetimle halk arasında aracı rolü oynayan ulema sınıfından da istifade ettiler.

1298'deki Moğol-Memlük karşılaşmasında başını İbn Teymiyye'nin çektiği bir grup âlim, halk arasında cihat ruhunun canlandırılması için çaba harcadı. Buna karşın Gazan Han da Memlük seferini tamamen İslamî gayelere dayandırma çabası içine girdi. Devrin kaynaklarına göre Gazan Han, Memlük seferine çıkarken, ulemadan fetva almıştı. Zira düşman, Müslümanların malına ve namusuna zarar vermiş ve İslamî kaideler dışında hareket etmişti. Bu dönemde Memlüklerde çok ilgi çekici gelişmeler yaşanıyordu. Bilhassa Suriye, büyük ölçüde Türk-Moğol kültürü etkisi altına girmişti. Skolastik İslam düşüncesinin kalesi olan Memlüklerde etnik kültür büyük bir güç kazanmaya başladı. Geleneksel yapı taraftarları ile marjinal unsurlar kıyasıya bir mücadeleye girişti. Başlarında ünlü âlim İbn Teymiyye'nin bulunduğu gelenekçi grup savunma halindeydi ve en büyük destekçileri devletin yargı organları ile ulema grubuydu. Buna karşılık Rufâiler, Kalenderiler, Cavlakiler gibi marjinal unsurlar Moğollardan kimi zaman açık, kimi zaman örtülü destek alıyorlardı. İcraatlarına "şeriata aykırıdır" diyerek devamlı surette itiraz eden başta İbn Teymiyye olmak üzere İslam ulemasına karşı duruyor ve devlet yöneticilerine müracaat ederek kendilerini idare

etme hakkı istiyorlardı. Ülkede Sünni âlimler ile heteredoks unsurlar arasında, devlet yöneticilerinin huzurunda çok ciddi tartışmalar yaşanıyordu. İdareciler genelde iki taraf arasında tarafsız kalmaya özen gösteriyorlardı.

Heybetli, ihtiyatlı, düşmanlarına karşı sert, herkesin itaat ettiği, devlet işlerini bütünüyle kendi elinde tutan muktedir bir sultan olarak tanıtılan Nâsırüddin Muhammed, âlimlere büyük değer verir, sık sık onlarla istişare ederdi. Büyük müverrih Ebu'l-Fidâ el-Melik el-Müeyyed, onun samimi dostuydu. Sultan, ikinci haccında onu da beraberinde götürmüştü. Sık sık savaş alanlarında görülen büyük âlim İbn Teymiyye'ye çok hürmet eder, onu ayakta karşılardı. Hürmet görmüş meşhur bir âlim de Molla Fenârî idi. Melik Müeyyed Şeyh Mahmud zamanında yaptığı Kahire ziyareti mühimdir. Molla Fenârî gittiği Hac dönüşünde bizzat Şeyh tarafından Anadolu'nun durumunu kendisine anlatması için davet edilmiş ve Kahire'de büyük bir itibar görmüştü. Hatta Sultan, devlet erkânına ona inamlarda bulunmaları için emirler verdi ve bu yüzden kendisine pek çok hediye takdim edildi. Molla Fenârî'nin Kahire'de bulunması o devrin âlimleri için de bir hadise oldu, bu münasebetle ilmî sohbetler yapıldı. Etrafında hayranlık uyandıran Molla Fenârî, büyük bir törenle uğurlandı. Ancak Sultan onu Kahire'ye davet ederken beklediği neticeye ulaşamadı, yani Anadolu'nun durumu hakkında Memlükler için sır mahiyetinde olan bilgileri alamadı.

Tarihçilerin takdir ettikleri Şeyh Müeyyed el-Mahmudî de âlimlere çok iyi davranırdı. İbn Hacer'in benzeri az bulunur bir sultan olarak bahsettiği Müeyyed, aynı zamanda bir ilim adamıydı. Bulkînî'den Buhârî icazeti almıştı. İcazetnamesini, seferlerinde dahi yanından ayırmazdı.

Dil ve Edebî Eserler

Mısır'da günlük hayatta kullanılan bin-bin beş yüz kadar Türkçe kelime vardır. Atasözlerine kadar sirayet eden bu etkileşim, Türkler ile Mısır ahalisinin fazlasıyla kaynaştığının göstergesidir. Ahlaklı ve saygın kişiler için Mısır'da kullanılan "Annen ve baban olmasa, Guzlar (Oğuzlar) yetiştirdi derdim," yani "anneni, babanı bilme-

sem Türkler yetiştirdi diyecektim" anlamında kullanılan bir atasözü bu etkileşimin örneklerinden sadece birisidir. Burada Türklerin saygısı, güzel ahlakı ve iyi tavırları Mısırlıların ilgisini çekmiştir. Zihinlere kazınan bu imajı başka atasözlerinde de bulmak mümkündür: "Guzların (Oğuzların) zulmü Arap adaletinden iyidir" ya da refah ve rahat bir hayat sürenler için kullanılan "Giza Guzları (Oğuzları) gibi, seccadesi deniz kenarında bulunur" Giza Oğuzları, Giza semtinde yerleşen Türklere denilir. Eskiden beri Oğuzlar Giza'da yaşamayı tercih ederlerdi. Çünkü Kahire'ye yakın olan bu yer Nil sahiline bakıyordu. Onlar abdest için su taşıma zahmetinden kendilerini kurtarmışlar, Nil'in suyunu kullanarak abdest alıp nehir kenarında namaz kılma kolaylığına kavuşmuşlardı. Bu atasözlerinde Oğuzlardan kastedilenin Mısır'da hükmeden Türkler olduğu aşikârdır. Nitekim Memlükler döneminde Arap ülkelerinde Türkçe kelimeler ve atasözleri kullanmak moda olmuştu.

Memlük Devleti'nde, hâkimiyetin Türklerde olması sebebiyle Türkçeye karşı ilgi arttı ve Araplara Türkçeyi öğretmek için kitaplar yazıldı. Ayrıca başka sahalarda yazılan Türkçe eserler de itinalı bir şekilde istinsah edildi, Arapça ve Farsçadan muhtelif konularda eserler tercüme ettirildi. Memlük hassa birliklerinde değişik Türk halklarına mensup savaşçılar vardı. Yani göç şeklinde gelip yerleşen Türklerin muhtelif boylardan olması; bu sahada meydana getirilen eserlerin dilinin değişiklik göstermesine sebep oldu. Bu durum, Memlük özel isimlerinde de açık şekilde gözlemlenir.

Kıpçak dili bilhassa Suriye ve Mısır'da yayıldı. Sultan Kalavun, Türkçeyi çok güzel konuşur, uzun yıllar Mısır'da kalmasına rağmen Arapçayı bilmezdi. Sultan Baybars, yanında Arapça bilen bir tercüman olmadan sokağa çıkmaz, hâcibi Almas da Arapça bilmezdi. Arapça bilen bazı Memlükler de o dilde konuşmayı reddederlerdi ki, Beştak el-Kıpçakî bunlardan biri idi. Yüksek dereceli emirlerden birisi saraydaki hizmetkârlarla tercüman aracılığı ile konuşurdu. Aslında Arapçayı bilirdi, fakat konuşmak istemezdi. Tüm bunlara karşılık pek çok Arap Türkçe öğrendi. Örneğin büyük hadis ve fıkıh âlimi el-Aynî Türkçeyi

mükemmel derecede bilirdi. Sultana Arapça bir tarih kitabı okumuş, fakat yorumunu Türkçe yapmıştı.

Diplomatik yazışmalar da Türkçe yapılırdı. Sultan Baybars'ın sır kâtibi İbn Abdüzzâhir 1264'te Mısır elçilerinin Altın Orda hanı Berke tarafından kabul edildiklerini kaydetmiştir: "(Mısır) sultanının mektubu Türkçe yazılmıştı. Onlar buna sevindi." Tüm yazışmalar Kıpçak Türkçesiyle yürütülüyordu.

Mısır'da Türkçeye rağbet eski zamanlardan daha fazla oldu. Çünkü sultanların Türk olmasının yanında emirler ve sipehsâlârın[13] çoğu da Türk'tü. Herkesin muhtaç ve talip olduğu devlet, servet ve nimet Türklerdeydi. Asiller, büyükler ve onların evlatları Türklerin hizmetinde; onların devleti sayesinde mesut ve muhteremdiler. İşte Türk sülalelerinin bu siyasî hâkimiyeti zamanında Türklerin ekalliyet teşkil ettikleri yabancı sahalarda dahi Türkçenin ehemmiyet kazanması hadisesine Suriye ve Mısır'da büyük nispette tesadüf edilir.

Memlük-Kıpçak eserlerinin dili, Türk dili tarihinde mühim bir yer tutar. Kıpçak Türkçesi, Orta dönem Türkçesinin batı grubuna giren eski bir şivedir. Kıpçaklar kendilerinden önce Doğu Karadeniz'e göç eden kavimleri de bünyelerinde toplayarak Batı Türkçesi'nin kuzey kanadını oluşturdu. Tam bir siyasî birlik kuramayan Kıpçaklardan geriye eser olarak sadece *Codex Cumanicus* adlı dil malzemesi kalabildi. Bunun dışında Kıpçakça asıl gelişimini, Anadolu Türkçesi ve Çağataycaya nispetle mahdut eserlerini, vatanından epeyce uzakta, aslında Batı Türkçesinin kuzey grubunu teşkil ettiği halde, güney grubunun yayıldığı sahadan daha da güneyde, Mısır'da ve bugün Yakındoğu ve Ortadoğu'ya dâhil olan ülkelerde meydana getirdi. Çünkü bu Türk boyu, zamanla kuzeyde devam ettiremedikleri devlet ve medeniyeti bu yabancı diyarda meydana getirmişti.

Pek çok bilim adamı Memlüklerin dilinin Kumık-Karaçay-Balkar lehçesi olduğunu doğrulamıştır. Memlük dönemi kaynaklarında dikkat çeken bir husus bilhas-

13 Ordu kumandanı anlamında kullanılan bu kelime, Memlüklerde tablhâne emîrlerine şeref unvanı olarak verilmiştir.

sa Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınan eserlerde bulunan mesala "ok" ve "yay" gibi tabirlerin *Divân-ı Lügati't-Türk* gibi eserlerle paralellik arz etmesidir. Bu durum, farklı zamanlarda farklı coğrafyalarda kurulan Türk devletleri arasındaki kültürel bağı ve Türklerin, kendilerinden bahseden yabancı kaynaklarda zikredilen Arapça ve Farsça tabirlere rağmen Türkçe tabirleri muhafaza ettiklerini göstermesi bakımından mühimdir. Kaşgarlı Mahmud'un *Divân-ı Lügati't-Türk* adlı sözlüğünü Memlükçe-Arapça sözlük olarak da kabul etmek mümkündür. Zira Türk kabilelerinin Müslüman dünyası üzerindeki siyasî ve askerî etkilerinin artmasının bir sonucu olarak Kaşgarlı'da böyle bir sözlük hazırlama fikri doğmuştu. Nitekim kendisi de kitabının önsözünde Türk asıllı olmayanlara hitaben şöyle der: "Onların oklarının dokunmasından korunabilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleri ile konuşmaktan başka yol yoktur." Kaşgarlı Mahmud'un eserinin de gösterdiği gibi, Memlükler döneminde Türk dilleri küçük lehçe farklarına rağmen tek bir dildi ve bu birlik XX. yüzyıla kadar korundu.

Tarihî olgularla teyit edildiği üzere Memlüklerin anlaşma dili Batı Kıpçak diliydi. Bu tarihî olgulardan ilki XI.-XIV. yüzyıllarda Kahire'de yazılan sözlükler ve Memlük dili gramer kitaplarıdır. Mısır'da yazılan *et-Tuhfetü'z-Zekiyye* ordu ve sarayda kullanılan devlet dilinin Türkçe olduğunu katiyetle ortaya koyar. Gramer ve sözlükten oluşan bu eserin yazarının amacının o dönemde Araplara Türkçeyi öğretmek olduğu görülür. Kıpçak Türkçesini aydınlatan ve yerine göre Türkçe ders kitabı olarak kullanılan gramer kitaplarından biri olan bu eserin müellifi bilinmiyor. Beyazıt Kütüphanesi'ndeki nüshasında Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılıdır.

Memlük-Kıpçak diliyle ilgili yazılı kaynaklarda Kıpçak lehçeleri arasındaki farkları gösteren küçük ayrıntılar mevcuttur. Bu lehçe farkları 1303 yılında İtalyan ve Alman misyonerler tarafından Latince olarak yazılan, küçük bir Latince-Farsça-Kıpçakça sözlükten ve Ahd-i Cedid[14] ile

14 Kitâb-ı Mukaddes'in sadece Hristiyanlara ait olan ikinci kısmının adı.

bazı dualardan küçük parçaların Kıpçakça çevirisinden ibaret olan *Codex Cumanicus*'da gözlenir.

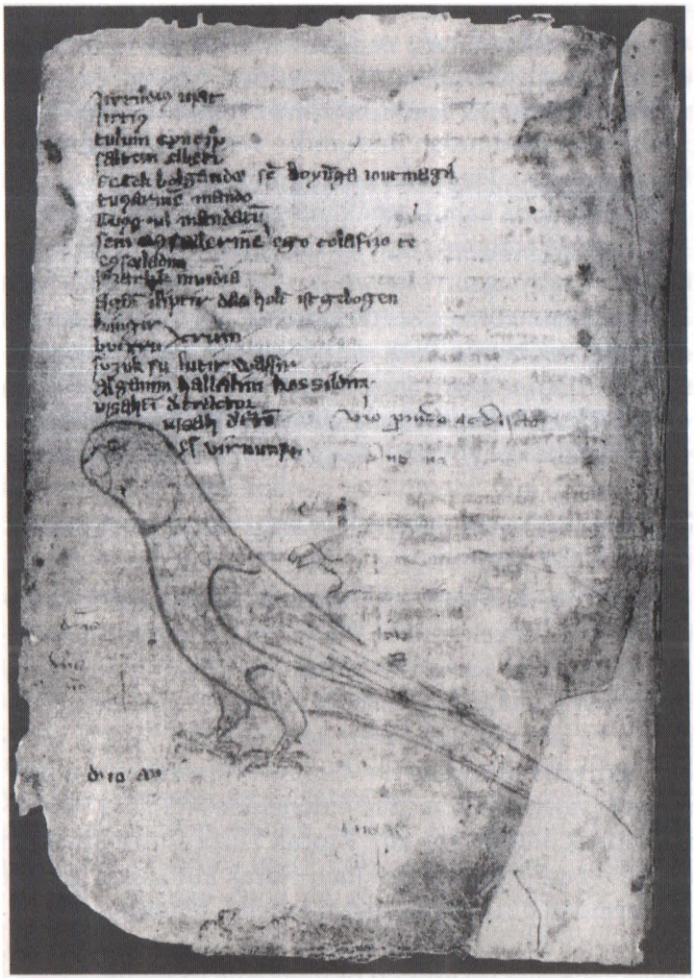

Görsel 12. *Codex Cumanicus*'dan bir sayfa
(Biblioteca Nazionale Marciana, BNM ms Lat. Z. 549 (=1597), 58b)

Kıpçaklar, Memlük sultanları döneminde bir dizi edebî eserler kaleme aldı. Fakat bunlardan yalnızca birkaçı günümüze kadar geldi. *Hüsrev ve Şirin*, Paris Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilen tek nüshadır. Bu elyazması eser

1383'te Mısır'da Berke Fakih tarafından Kıpçak-Memlük dilinde yazıldı. Mısır'da Memlük Kıpçakçası ile vücuda getirilen meşhur başka bir eser de *İskendernâme*'dir.

Memlük döneminde Türk dilinde pek çok elyazması eser kaleme alındı. Bunlardan bazılarının adları şöyledir: *Mukaddimet el-Edeb, el-Kavanîn el-Külliye li-Zapt el-Lügât et-Türkiyye, Bulgat el-Muştâk, Şuzûr ez-Zeheb*. Memlük-Kıpçak diliyle ilgili olarak Arapça yazılan kaynaklar arasında 1245'te Mısır'da kaleme alınan ve Hollandalı bilim adamı M. T. Houstma tarafından 1894'te yayımlanan eser ile Arap dil bilimcisi Ebû Hayyan tarafından 1313'te Kahire'de yazılan *Kitâb el-İdrâk li'l-lisan el-Etrâk* da zikredilmelidir. Türk diline karşı geniş alaka duyan Ebû Hayyan, Mısır sahasında Türk dilinin kazandığı ehemmiyeti görünce, Türkçe bilmeyen Araplara Türkçeyi öğretmek maksadı ile bilhassa Mısır'da konuşulan Türk şiveleri üzerinde kitaplar yazdı. Ebû Hayyan'ın eserinde Kıpçak ve Oğuz lehçelerindeki ortak unsurlar vurgulanır.

Memlük-Kıpçak Türkçesinin askerlikle ilgili nadir yadigârlarından birisi *Münyetü'l-Guzât*'tır. Eserde binicilik, ok atmak, kılıç kullanmak gibi askerlikle ilgili işleri iyi yapmanın yolları teferruatlı olarak anlatılır. Harp sanatıyla ilgili Türkçe yazılı kaynakların en eskilerinden biri oluşu dolayısıyla eserin savaş tarihi yönünden önemi büyüktür. Bundan başka, spor tarihi ile uğraşanların da müracaat edebilecekleri kaynak eserlerden biridir. Arapçadan tercüme edilen eserde, mütercim kendi adını belirtmediği gibi asıl eserin adını ve yazarını da kaydetmemiştir:

> Bil ki bu risalenin Türkçe olarak yazılmasına, Allah'ın izniyle Mısır'da dünyaya gelen şanı büyük, hasekiler hası Timur Bey sebep oldu. Bu melik bana: "Bizim yanımızda bir Arapça silahnâme var. Bunu Türkçeye çevirsen de bu gazi Türkler faydalansalar ve sana da sevap olsa," dedi. Ben de "Başım ve gözüm üzerine," diyerek emirlerine uydum. Tanrı'nın yardımıyla o kitabı Türkçeye tercüme ederek *Münyetü'l-Guzât* adını verdim.

Memlükler devri Türkçe mirası tanıtmakta yol gösterecek en mühim kaynaklardan biri de "furûsiyye"ye dair yazılmış kaynaklardır. Esasında hassa birliği ile başlayan

çekirdekten yetişmeye öncülük eden, bir devletin kaderini oluşturan sistem mevzubahistir: Pratik askerî eğitim, ilerlemek isteyen Memlükler için çok büyük bir öneme sahipti. Memlük tarihî kaynakları, fürûsiyye idmanları hakkında çok geniş bilgiler içerir. Fürûsiyye, uzman olacak bir atlının, sistematik bir çalışma dâhilinde, meziyetli bir asker olana dek yapacağı her şeyi kapsar. Fürûsiyye idmanlarında başarı ve tecrübe sahibi olmak, Memlük süvarileri için bir ön gereklilikti. Bu idmanlar sırasında ya da bu idmanları içeren muhtelif gösterilerde yüksek yeterlilik bazen "kemâlât" ya da "fedâil" olarak adlandırılırdı. Fürûsiyye kargı eğitimi, polo oyunu, kabak oyunu, okçuluk, kılıç eğitimi, gürz eğitimi, güreş eğitimi, avcılık, at yarışı, sevku'l-mahmil[15] oyunları gibi bölümlere ayrılıyordu. Bu oyunları yadsımamak gerekiyor. Nitekim bu oyunlarda üstün başarı elde eden Memlükler, hem kendi grupları içinde hem de yöneticiler nezdinde büyük itibara sahip olarak kariyer merdivenlerini hızla tırmanıyorlardı. Bir çeşit savaş sanatının öğretildiği ve bu sanatın tatbikinin yapıldığı bu oyunlar esnasında asgari başarıyı gösteremeyenler ya pasif görevlere kaydırılıyor ya da ordudan uzaklaştırılıyordu.

Mısır ve Suriye'deki edebî akım da Kıpçak kültürü temelinde gelişmiştir. Bunun sebebi, XIII. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyıl başlarına kadar Altın Orda'nın hüküm sürdüğü uzak ana vatanlarıyla kültürel, diplomatik ve politik ilişkilerini kesmeyen Kıpçak Memlüklerin Mısır'da iktidarı ellerinde tutmalarıdır. XV. yüzyılın ilk on yıllarından başlayarak aynı yüzyılın sonuna doğru Memlük-Kıpçakçası yerini büsbütün Anadolu Türkçesine bıraktı. Başka bir ifade ile gittikçe Oğuzca diline yaklaştı. Bunun en iyi örneğini Eckman'ın *Kitâbu'l-hayl*'ın Paris nüshasında aktardığı şu kısa pasajdan anlayabiliriz:

> [65 a] ve dahi melikleriçün, sultanlariçün kitablar tasnif idüp dururlar. Onlardan yahşısını Sultan Kayıtbay Muhammed b. Kayıtbay ve Kansuh Gavrî eserlerini bu dil ile yazdı. Bir kitab tasnif idüp dururlar. Ve dahi [65b] sultanlar bu ki-

15 Mahmil, Hac döneminde Mekke'ye gönderilen kıymetli hediyelere verilen addır. Memlük sultanlarının Hicaz üzerindeki hâkimiyetini gösteren sembollerden olan Mısır'dan Hac mahmili gönderme işi I. Dünya Savaşı'na kadar kesintisiz olarak devam etmiştir.

tabı saqlaridi. Hazineden nâgâh ol kitab qolga düşdi. Andan anı Türki dilince qıldılar. Kim olarga münasib durur. Devlete, hanlığa ve seâdatga ve ululığa mahsus olduqlarıçün Tenri teâlâ memleket alemini anlarga birdi. Anlarunçün Türk dilince yazdılar kim bunı oqıgan aziz dutgay dahi barça kişilerge ögretmegeyler ve dahi [66a] her dem bu kitaba mutala'a qılup oqugaylar. Her bir oquganda çoq fâyideler hasıl bolur.

Görsel 13a. Memlük askerlerinin talimleri
(*Kitāb al-makhzūn jāmi' al-funūn*, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Arabe 2824)

Görsel 13b. Memlük askerlerinin talimleri
(*Kitāb al-makhzūn jāmi' al-funūn*, Bibliothèque
nationale de France, Département des manuscrits, Arabe 2824)

Sözün özü Mısır Memlüklu Türklerinin yalnızca askerlik ve cengâverlikte değil, Kıpçak edebiyat, şiir, mimar ve filolojisinin geliştirilmesinde de oynadıkları mühim rol takdire şayandır. Sonuç olarak Mısır ve Suriye'de Arap harfleriyle yazılan ve Memlük Kıpçakçası denilen Kıpçak dilinin bugünkü Kuzey Kıpçak dil grubuyla ortak çizgiler içerdiğini söyleyebiliriz.

Kansu Gavrî'nin *Türkçe Divan*'ı, Mısır'da Türkçenin durumu ve devrelerinden, Memlük tarihinden, Memlük sarayı etrafında oluşan edebî çevreden, Anadolu Türkçesinden bahsetmesi hasebiyle çok kıymetlidir. *Divan*'daki aşağıdaki beyitleriye Gavrî kendini 1371-1431 yılları arasında yaşamış Şeyhî ile kıyaslamıştır:

Ol denlu cefâ çekdi gamundan dil-i Gavrî
Gören didi sabr ıla Eyyub olacakdur
Şeyhî sözine irse Gavrî aceb mi
Bu nazm-ı hasen belki hoş üslûb olacakdur

Görsel 14a ve 14b. Memlükler döneminden bir *Kelile ve Dimme* nüshası (Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Arabe 3467)

Toplumsal Yapı

Toplumların sosyal dokularının tek düze olması beklenemez. Tarihte kurulan devletlerin sosyal yapılarındaki çeşitlilik de bu fikri destekler niteliktedir. Askerî ve siyasî alanlarda katkıları ile Türk-İslam tarihinde mühim rol oynamış değerleriyle, politikalarıyla şekillenmiş, tarihe mâl olmuş bir devlet olan Memlük Sultanlığı'nın (1250-1517) sosyo-kültürel temeli, sultanlar-emirler, ilim erbabı ve halka dayanır. Memlük tarihçilerinin hemfikir olduğu üzere Memlük toplumu, yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki ana sınıftan oluşuyordu. Bu iki sınıf ise yönetici kesim, ilim ve zanaat ehlinden oluşur. Bunlar da kendi içinde zengin tüccar ve elit halk, din adamları, memur ve maaşlı çalışanlar, çiftçiler ve son olarak köylü ve bedeviler ile fakirler olmak üzere yedi sınıfa ayrılırdı. Başka bir kaynakta ise Memlük toplumu, ülke idaresinde sahip oldukları haklar bakımından, birbirinden kesin hatlarla ayrılan askerî sınıf ve halk kesimi olmak üzere iki tabakadan oluşuyordu. El-Makrizi ise halkın Mısır'da sırasıyla yönetici, tüccar, esnaf, çiftçi, fakih-din âlimleri, zanaatkâr ve ihtiyaç sahipleri olmak üzere yedi sınıfa ayrıldığını ifade etmiştir. Ona göre, kendileri hâricinde olanlardan bihaber yöneticiler amaçlarına ulaşmak için zaman zaman hileli yollara başvururlar. Beşinci sınıfa dâhil ettiği fakih, talebe, devlet hizmetlisi, ecnadü'l-halkanın çoğu kısmı ve mülk sahibi olanlar için ise vaziyetlerinin ölümün gelmesini isteyecek kadar perişan olduğunu belirtmiştir. Fakat bu şekilde sefalette olmayı hak ettiklerini düşünüyor. Zira alışveriş esnasında dirhem oranıyla ilgili yaptıkları zafiyet kıtlığa ve yokluğa gark olmalarına sebebiyet vermiştir. Bu durumu Şura Suresi 30. ayet bağlamında değerlendirdiği açıktır: "Size ulaşan bir sıkıntı kendi ettiklerinizin sonucudur. Allah yaptıklarınızın çoğunu bağışlar!" Yedinci sınıftan olan fakirlerin çoğunun ise akıbeti açlıktan ve soğuktan ölmek olmuştur. Dolayısıyla bu sınıfa dâhil olanların sayısında azami ölçüde kayıp mevzubahistir.

Dinî bakımdan ise idareci-askerî sınıf ile halkın galip ekseriyetini içine alan Müslümanlar ve Hristiyan ve Yahudi azınlıkları bulunuyordu. Ekonomik yönden de halk,

yerleşik hayat yaşayanlar ve göçebe hayat sürdüren kabileler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Mısır'da yaşayan nüfusun, soy ve din esasına dayanan Arap ve Kıpti (en eski Mısır halkı) diye ayırımı bu devirde artık ortadan kalkmıştı. Bir taraftan fatih Araplar şehirlerde ve civarında ekili topraklarda yerleşip ırkî bakımdan yerli halk ile karışırken, diğer taraftan daha XIII. yüzyılda dahi yerli Hristiyan Mısırlılar da Müslüman oluyorlardı. Bundan başka kendi eski dillerini konuşan yerli halkın, nihai olarak Arapçayı kabul etmesi, iki nüfus grubu arasındaki ayrılığı daha da gidermişti. Bu devirde Arap, Arabî, Kıpti gibi tabirler artık büyük halk kitleleri için kullanılmıyordu. Arap, sadece göçebe (bedevi) Arap kabileleri için kullanılan bir terim haline gelmişti. Kıpti ise, hâlâ Hristiyan olan yerli azınlıklar için kullanılan bir terim olmuştu.

Memlük Sultanlığı zamanında toplum, anlaşıldığı kadarıyla birçok sınıfa ayrıldı; bunlardan en zengin ve en güçlü "kılıç sahipleri" sınıfına girmek için bir kişinin, din olarak Müslüman, ırk olarak Türk ya da Çerkez ve hatta genel olarak bir memlük ya da askerî köle olması gerekmekteydi.

Memlükler döneminde Mısır'da önceleri Cengiz Han'ın yasaları uygulanıyordu, fakat bunlar zaman içinde yerini şeriat yasalarına bıraktı. Diğer sahalarda da Arap ve Türk görenekleri birbirine karıştı. Zimmî kesimler toplumun kendilerine sağlamak zorunda olduğu bütün menfaatlerden hukuk ya da örf yoluyla sistematik olarak dışlanan kimselerdi. Bu bakış açısıyla pratik bir mesele olarak günlük yaşamda bir alt grubun ya da dışlanmış bir grubun üyesi olmanın ne anlama geldiği anlaşılabilir. "Ötekiler" ve "bizimkiler" arasında gerçekte hangi tür toplumsal etkileşimlerin mümkün olduğunu ve hangi ölçüde bu iki grubun dünya görüşünün ve özelliklerinden birbirinden ayrıldığını ya da onlardan ne kadarını paylaştıklarını anlayabiliriz.

Memlükler kurdukları güçlü askerî sistem sayesinde yabancı oldukları bir coğrafyada kendilerinden birçok bakımdan farklı olan halkı iki buçuk asırdan fazla yönetebilme becerisini gösterdiler. Bu konuda askerî güç ve

başarılarının yanı sıra yerel halkın içinden çıkan ulemanın nüfuzundan da istifade etmeleri etkili oldu. Bu devletin hükümran olduğu uzun sürenin yaklaşık bir asırdan fazlasını oluşturan Türk Memlükler dönemi, devletin kuruluşunda yaşanan sıkıntılı süreç, idarî teşkilatın oluşturulması ve hâkimiyetin yerleştirilmesi gibi mühim olayları barındırdığı için daha fazla dikkat çeker. Askerî gücün zirvede olduğu, Moğollar ve Haçlılarla yapılan mücadelelerde mühim başarıların elde edildiği dönemde bu canlılığa yerel halkın refleksi olumlu oldu. Memlükler yönettikleri topluma yabancı bir askerî ve siyasî elit oluşturmalarına rağmen, Mısır ve Suriye'nin yerli topluluklarını tamamen hâkimiyet altına alan kapalı bir grup oluşturmadılar. Müslüman tebaayla aynı dini ve ortak yaşam biçimini paylaşıyorlardı.

Devletin kuruluşundan önce başlayan ve ardı arkası kesilmeyen göçler sebebiyle, Mısır ve Suriye'nin nüfusu mütemadiyen artmıştı. Memlük ülkesine gelenler, muhtelif ırklara mensuptu. Memlük toplumunda sivil sektörün sosyal hayatta ilerlemesinin önünde kuvvetli engeller bulunmuyordu. Bu durum Memlük toplumunun nispeten eşitlikçi bir yapıda olması ile alakalıdır. Toplumda âlimlerin yer aldığı tabaka ilmî değerlere bağlı olan ve bilhassa kapalı olmayan bir grup olarak kabul edilir.

Memlük sultanları ile yerli şehir halkı arasında başlıca üç tür ilişki vardı. İlki iktisadî ilişkiydi, ikincisi siyasî bağlardı. Burada ulema, parçalanma ve başsız kalma tehlikesi bulunan bir toplumu bir arada tuttuğu için özel bir öneme sahipti. Üçüncüsü ise toplumsal bağlardı. Hem Şeceriüddür hem de Baybars'ın halkın sempatisini kazanmak amacıyla vergileri hafifletmek ya da bir kısmını tamamen kaldırmak şeklinde uyguladıkları tedbirler, her ikisinin de daha sonra isyan olarak tezahür edecek somut tehlikelerin farkında olduklarını gösterir mahiyettedir.

Muhtemelen Memlüklerin siyasî hâkimiyetlerini tamamen kabul ettirmeleri nedeniyle, Baybars'tan sonra iktidara gelen sultanların tahta çıkışları esnasında halkın, genellikle tepkisiz kaldığı görülür. Kahire gibi şehirlerde yaşayan halk, Memlüklerin bedevi Arap isyanlarına karşı gösterdikleri sert tavırdan etkilenmiş olmalıdır. Bedeviler,

basit seviyede ziraatla meşgul olmalarına rağmen, mensubu bulundukları kabileler tarafından yapılacak yağma-talan faaliyetleri, kabileler arasında çıkan çatışmalar ya da iç olaylara katılma çağrılarına birer savaşçı olarak iştirake daima hazırdılar. İstedikleri anda ya da yenilgi zamanlarında mahsule hatta çiftçilerin köylerine el koyuyorlardı. Bu kabil olaylar onları sık sık Memlük idaresi ile çatışmaya götürüyordu. Memlükler bu olaylara katılanları ağır şekilde cezalandırıyor; çoğu zaman diğerlerine ibret olsun diye asilerin ve bozguncuların başları kesilerek karılarının boyunlarına asılıyordu. Akla hayale gelmedik işkenceler altında ölümü özler hale gelen suçluların durumunu gördüğü halde bedeviler bundan hiç yılmayarak, üstelik intikam duyguları ile bilenmiş olarak, eskisinden daha şiddetli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu mesele sadece bir emniyet ve asayiş meselesi değildi. Bu faaliyetler neticesinde çoğu zaman gerek asiler ve gerekse üzerlerine gönderilen asker tarafından mahsul çok zarar görüyor ve korkudan hasat yapılamayarak tarlada kalıyor; kıtlık ve hastalıklar ardı ardına geliyordu. Bu sebepten de bedevi Arap kabilelerini kontrol altında tutmak ve onların bozgunculuk yapmalarına mani olmak, dış meseleler kadar mühim bir iç mesele oldu.

Mısır halkı iktidara kimin geldiği ile ilgilenmekten ziyade siyasî istikrarın devamından yana olmayı kendi menfaatine daha uygun buldu. Halkın bu yöndeki arzusu, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un ikinci defa tahta çıktığı sırada açıkça görüldüğü gibi bazen onları tepkisizlikten vazgeçiren itici güç haline de geldi. Nitekim tarihçiler, bahsi geçen sultanın 1299 yılında ikinci defa tahta geçmek üzere Kahire'ye gelişinin çok ihtişamlı olduğunu ve devlet ricalinin yanı sıra neredeyse bütün şehir halkının sultanı karşılamaya çıktığını bilhassa belirtirler. İbn Tağrîberdî, halkın neredeyse tamamının işlerini bir kenara bırakarak tarif edilemeyecek ölçüde büyük bir sevinç ve coşkuyla Sultan Muhammed b. Kalavun'u karşılamaya çıktığını, Kahire ve Fustat'ı boydan boya süslediğini ve bu sevinç gösterilerini iki gün boyunca sürdürdüğünü ifade eder. Ayrıca halkın bu karşılama merasimi esnasında sâbık sultanlar el-Melikü'l-Adil Zeyneddin Ketboğa ve el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Laçin'in yakın adamlarına on-

ların duyacağı bir şekilde müstehzî ve aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan çekinmediğini de ilave etmiştir. İbn Tağrîberdî'nin son anlatısından, halkın bu coşkusunun nedeni de anlaşılır. Bahsi geçen sâbık sultanların, ümera arasında bitmek tükenmek bilmeyen çekişmeler ve doğal afetlerle geçen saltanat dönemlerinin, halkı umutsuzluğa sevk ettiği, Kalavun ailesinden gelen Muhammed b. Kalavun'u kurtarıcı ve istikrarı sağlayabilecek bir sultan olarak kabul ettikleri anlaşılır. Kalavun ailesine, bilhassa Sultan Muhammed b. Kalavun'a büyük bir sevgi beslediği anlaşılan Mısır halkı, söz konusu sultanın üçüncü defa tahta çıkmak üzere Kahire'ye gelişi sırasında yaptığı şenliklerle bu muhabbetini göstermişti. Sultan şehre girdiği sırada Müslümanlar ellerinde Kuran-ı Kerîm, Hristiyanlar İncil, Yahudiler ise Tevrat ile yollara dizilmiş sultana dualar ediyorlardı. Şairler ise sultanın dönüşünün şerefine şiirler yazmışlardı.

Halkın büyük teveccüh gösterdiği Muhammed b. Kalavun, otuz iki sene civarında süren üçüncü saltanat döneminde umutları boşa çıkarmayacak, yönetimde ve sosyal hayatta bir istikrar sağlamaya muvaffak olacaktır. Nitekim Sultan Kalavun, Kalatü'l-Cebel'in burçlarında kurduğu birlik için satın aldığı binlerce Çerkez asıllı memlükü; kendisi, evlatları ve Müslümanlar için koruyucu kaleler gibi olması temennisiyle kışlaya dâhil etmişti. Ancak kendisinden sonraki süreç farklı bir şekle büründü. Zira bu süreç içerisinde tahta çıkan ve tamamını Muhammed b. Kalavun'un oğulları ve torunlarının oluşturduğu sultanlar, genel itibarıyla yaşlarının küçüklüğü ya da tecrübesizlikleri nedeniyle yönetime tam anlamıyla hâkim olamamışlardır. Oluşan boşluğu büyük ve nüfuzlu emirler doldurmuş, bunların arasındaki gruplaşma ve çekişmeler ise bir yandan siyasî ve sosyal istikrarsızlığa neden olurken, bir yandan da yönetimin Türklerin hâkimiyetinden çıkarak Çerkezlerin eline geçmesine giden yolu açmıştır. Kalavun'un Memlük grubunu niçin Çerkezlerden teşkil ettiği tam olarak bilinmiyor. Fakat muhtemelen Moğol istilasının bir sonucu olarak, ülkelerinin sürekli saldırılara maruz kaldığı bir dönemde, köle pazarlarında Çerkezlerin bol bulunması, ayrıca onların korkusuz ve kuvvetli olmaları sultanın onları seçmesinde etkili olduğu söylenebilir.

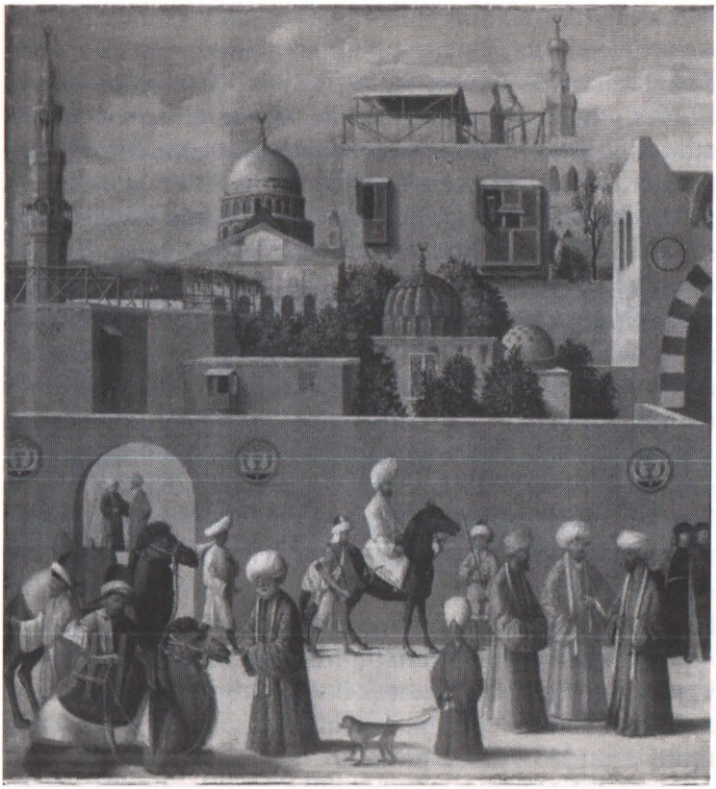

Görsel 15. Bir Memlük ve hizmetçisi (*The reception of Ambassador Domenico Trevisiano at Cairo*'den ayrıntı, 1511)

Salgın Hastalıklar

Bilindiği üzere Orta Çağ dünyasında belli dönemlerde tezahür eden salgınlar, kısa sürede geniş alanlara yayılma zemini buldu; bu da binlerce insanın ölümüyle sonuçlandı. Bu dönemin en yaygın salgını, Batı literatürüne "kara ölüm" olarak geçen "veba/taun" ya da "hıyarcıklı veba" idi. Küçük bir köyde tezahür etse bile, "salgına yakalanırız" endişesiyle şehirlere yoğun olarak göç eden ancak çoktan salgına yakalanan insanlar vasıtasıyla salgın bir ülkeden başka bir ülkeye yayılabiliyordu.

Sultan Baybars el-Çaşnigir'in saltanatı süresince devlet içerisindeki birtakım sıkıntıların yanı sıra sosyal ve bilhas-

sa iktisadî hayatta mühim sorunlar yaşanıyordu. Bu sorunları tetiklediği bilinen veba salgını sonucu, onun döneminde bol miktarda ilaca ve tabibe ihtiyaç duyuldu. Bu sırada attarların her gün yüz dirhem ile üç yüz dirhem arasında satış yaptıkları ve şeker fiyatının beş dirheme, bir rıtl karpuzun da bir dirheme yükseldiği ifade edilir ki, Mısır ve çevresinde art arda gelen salgın hastalıklara karşı daima şeker tüketimi ile alakalı tedbirler alınırdı.

Memlük tarihçilerinin belirttiğine göre veba, Baybars döneminde yalnız Kahire'de üç yüz bin canı üç ay zarfında aldı. Hastalığın bu kadar etkili yayılışının ilahi bir cezalandırma olduğu mülahazasıyla Sultan Baybars, kadınların evlerinden dışarı çıkmalarını yasakladı. Gayrimüslimleri hükûmetteki vazifelerinden uzaklaştırdı ve onları tecrit eden farklı kıyafetler giymeye mecbur etti. Hoşkadem ve Çakmak gibi Memlük sultanları tarafından da bu tedbirler aynen yürürlüğe konuldu.

Salgınların tipik karakteristiği dinamik olmalarıdır. Mümkün olduğu kadar sabit kalması çabası çoğu vakit sonuçsuz kaldı. 1296 yılında da Mısır'da veba ve aşırı kıtlık yaşanmıştı. Buna bağlı olarak buğdayın irdebbi yüz altmış dirheme yükseldi. Kahire'de ölenlerin sayısı yüz bin kişiyi aştı. Keza 1348 yılında insanları kısa süre içerisinde öldüren ve ülkeleri harap eden büyük bir veba çıktı ki, geçmiş zamanlarda böylesinin görülmediği iddia edilir. Daha öncekilere göre daha tehlikeli olan bu vebada kediler, köpekler, kuşlar, vahşi hayvanlar dahi öldü. Kahire'de her gün yirmi binden fazla insan ölüyordu. Suyun tulumu on dinarı geçti. Bir irdebb buğday on beş dirheme öğütüldü. Sarsıcılığı üzerinde tarihçilerin hemfikir olduğu bu veba, İslam tarihinde altıncı meşhur veba olarak kayda geçti.

Salgın hastalıklar aynı zamanda ordunun yetişmiş insan gücüne de darbe vurmuştu. 1348 yılındaki büyük veba salgınında ecnâdü'l-halkanın çoğu öldü ve kışlalarda asker kalmadı. Bu vebada o kadar fazla ölen oldu ki, gulâmdan birinin maaşı otuz dirhemden seksen dirheme çıktı. 1388'deki günde üç yüz kişinin öldüğü vebada ise kaleden her gün yirmi tabut çıkıyordu. Görüldüğü üzere bu salgınlarda ölü sayısı o kadar artıyordu ki bir ikta bir günde ortalama beş hatta dokuz defa el değiştirebiliyordu.

Açlık ya da böcek istilası vakaları da yaşanıyordu fakat bunlardan daha kötü iki şey mevcuttu: Moğol istilası ve veba salgını. Bu felaketlerin tekerrürü, toplumda "Allah kendisine inananları bu iki belayla imtihan ediyor olmalı" şeklinde tezahür ediyordu. Bu sıkıntılar, yalnızca hayatta kalmak için dua eden halk yığınlarından, güç ve hâkimiyetini sürdürmek isteyen Memlüklerin üst tabakasında yer alanlara değin herkes tarafından müştereken yaşanıyordu. Kahire'de 1430 yılında vebadan seri ölümler artmaya başlamıştı. Veba bulaşan insanın beynine, göğsüne inme iniyor, kısa süre sonra hastalık ilerliyor ve bir saatten az bir sürede öldürüyordu. Ölenlerin çoğu çocuklar, gençler, köleler ve cariyelerdi. Kahire'de o kadar fazla çocuk ölmüştü ki adeta bu şehirde çocuk kalmamıştı. Fustat semtinde ölenlerin sayısı bir günde iki yüz kişiye ulaşmasına rağmen "divanü'l-mevâris"e isimleri ulaşanlar bu kadar değildi. Kahire'de de benzer sahneler yaşanıyor, günde üç yüz kişi ölüyorsa bunlardan ancak çok az bir kısmının adı "divanü'l-mevâris"e bildiriliyordu. Vebadan ölenler arasında isimleri bilinenler sadece musallalarda cenaze namazları kılınanlardı. Garbiye vilayetinin Nahrâriyah şehrinde ölenlerden isimleri bilinenlerin sayısının bu tarihe kadar dokuz bin kişiye vardığı, bilinmeyenlerin de bu kadar ya da daha fazla olduğu söyleniyordu. İskenderiye'de ölenlerin sayısı günlük yüz civarındaydı. Bu veba salgınının başka bir şahidi, tarihçi ve muhaddis İbn Hacer bu şehirde her gün yüz elli kişinin öldüğünü yazar.

Memlükler zamanında Mısır'da kıtlık ve salgın hastalıklardan insan ve hayvan ölümleri sık rastlanan bir durumdu. Hem bu toplu ölümlerde hem de sair zamanlarda ölen fakir ve kimsesizlerin cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve defnedilmesi hizmetlerini yapan vakıf olan "divanü't-tarha", Sultan Zâhir Baybars (1260-1277) tarafından inşa edilmişti. Halkın fakir ve güçsüz kısmına "et-turahâ" deniliyordu. Başta sultan ve ümera olmak üzere veba, salgın hastalık ve kıtlıklarda toplu ölümler sebebiyle halkın aciz kalmamaları için ölülerin defnedilmesindeki güçlüklerin üstesinden gelmek için daha başka birçok vakıf kuruldu.

SONUÇ

1250-1517 yılları arasında hüküm süren Memlük Devleti'nin ortaya çıkışı, XIII. yüzyıl İslam coğrafyasının tarihî şartlarıyla yakından ilgilidir. Memlük Devleti, söz konusu coğrafya ve yüzyılın tarihî şartlarına cebren müdahil olmaya çalışan Moğolların ilerleyişini durdurabilmiş bir devlettir. Bu itibarla ilk önce Moğolların ilerleyişini durdurması, ardından da kendilerine özgü yönetim tarzlarıyla dikkatleri üzerine çeken Memlük Sultanlığı, alelade bir devlet olarak düşünülmemelidir.

Memlükler denildiğinde dünya tarihinde alışılagelmiş bir sistemin dışında, hanedanlığa dayanmayan farklı bir veraset sistemi akla gelir; üstelik böyle bir coğrafyada. Evet, meziyet, olağan dışı kurulan veraset mekanizması değil, bilakis bu mekanizmayı Ortadoğu dünyasında işler halde tutmaktır. Memlük sisteminin belkemiğini oluşturan unsur, emirlerin her birinden güçlü olanın tahta geçmesi usulüdür. Tahta bazen sorunsuz, bazen savaşa varan düşmanlıkla, bazen de siyasî gücün tesiri ile geçilirdi. İlk dile getirdiğimizde, bir coğrafyada istikrarsızlık kaynağı olarak düşünebileceğimiz tek kuşaklık bu yapı esasında kaliteli bir yöneticiler sınıfı tesis etmişti. Bir ara hanedanlık yapısının oluşturulmaya çalışıldığı Sultan Kalavun'dan sonra, Nâsır Muhammed'in oğlu ve torunları döneminin ardından Memlük emirleri tekrardan bu tarz bir yapıya müsamaha göstermemiş, çoğu zaman kanlı çekişmelere tanıklık eden bir silsile bırakmışlardır geride.

Her medeniyetin kendisini mütemadiyen besleyen ve ayakta tutan muhtelif kaynakları vardır. Bu kaynakları kendi ihtiyaçları doğrultusunda çoğu zaman sıfırdan yaratmak mecburiyetinde kalan Memlükler, Ortadoğu'da var olurken, belli bir kültür seviyesine ulaşmışlardı. Sultanlığın istikrarını koruma gayreti gösterirken Türk-İslam medeniyetine yeni bir çehre kazandırmayı da kendilerine

görev edinmişlerdi. Kendi inanç dünyalarına ya da sosyo-ekonomik yapılarına uygun bazıları zamanla tarihe mâl olmakla beraber bir kısmı da zamanla değişerek ve gelişerek günümüze kadar ulaşan mekanizmalar ihdas ettiler ve bunlar sayesinde kendilerinden sonra gelecek Türk devletlerinin istifade edeceği Türk-İslam medeniyetine yeni bir boyut kazandırdılar.

Memlükler kendilerine has kültürlerini tesis ederlerken esasında hasletlerinin gereğini, yani atalarının defalarca tecrübe ettiği pratiğe uygun bir yöntem izliyorlardı. Memlükler, Orta ve Yakındoğu insanının ihtiyacı olan güzelliklere karşı yapıcı, def edilmesi gereken sorunlarına karşı ise acımasız bir tutum sergiliyorlardı. Burada şunu vurgulamamız yerinde olacaktır: Memlüklerin devlet kurduğu coğrafya "tabula rasa" değildi. Asırlardan beri her türlü husumetin tohumlarının ekili olması hasebiyle her an kargaşa çıkmaya müsait bir sahaydı. Bu sahada huzura ve barışa ihtiyaç vardı. Memlükler de gerçekten ihtiyaç duyulan kararlı bir devlet ve toplum nizamı inşa ederek, genel olarak değerlendirildiğinde, bölgenin refahı için gereken her türlü tedbiri almış ve uygulamalarda sürekliliği sağlamışlardır.

Ortadoğu tarihinde mühim bir yeri olan Memlük Türk Devleti, hafızalardaki daimi mevcudiyetini İslam dünyasının o dönemdeki en büyük rakibi Haçlılara ve Moğollara karşı kazandıkları başarılarla edindi. Kendilerinden beklenilen ve umut bağlanılan anlarda İslam âleminin umutlarını boşa çıkarmayan, yıkıcı selin önünde dimdik durarak Türk-İslam tarihinin önemli bir dönüm noktasında birincil rol oynayan Memlükler, inşa ettikleri ya da geliştirdikleri müesseselerle tarihte derin izler bırakmışlardır.

KAYNAKLAR

Ağır, Abdullah Mesut, (2015). *Memlûklarda Ticaret*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Ağır, Abdullah Mesut, (2008). "Memlûklarda Asabiyye", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (21), 1-16.

Ayalon, David, (1989). "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", Çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV: 238-247.

Ayaz, Fatih Yahya, (2013). *İslâm Kuramları Tarihi El Kitabı*, Neşr. Eyüp Baş, Ankara: Grafiker Yayınları.

Ayaz, Fatih Yahya, (2007). "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyâsi Olaylara Karşı Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (1), 45-94.

Bakır, Abdülhalik, (2010). "İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25 (2) , 383-413.

Barthold, William, (1963). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, II, Ankara: T.T.K. Yayınları.

Brockelmann, Carl, (1992). *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Ankara: T.T.K. Yayınları.

Budayev, Nazir, (2009). *Memlûk Tarihinden Bir Yaprak, Kim Bu Çerkesler*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Çetin, Altan, (2020). *Memlûk Asırları*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Dehman, Muhammed Ahmed, (1990). *Mu'cemu'l-Elfâzu't-Tarihiyye fi'l-Asri'l-Memlûkî*, Dimaşk: Dâru'l-Fikr.

Eckmann, Janos, (1964). "Memlûk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, XII, 35-41.

Efendi, Hoca Sadeddin, (1992). *Tacü't-Tevârih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erdem, İlhan, (2000). "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (31) , 1-36.

Gökbel, Ahmet, (2000). *Kıpçak Türkleri, (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gökhan, İlyas, (2008). "El-Eşref Barsbay Döneminde Memlük Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar (1422-1438)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23 (1) , 91-136.

Göksu, Erkan, (2015). *Türk Kültüründe Silah*, İstabul: Ötüken Yayınları.

Göksu, Erkan, (2017). *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve Iktâ*. İstanbul: Kronik Yayınları.

Güngör, Erol, (2007). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Heyd, W., (1975). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara: T.T.K. Yayınları.

İbnü'l-Esir, (2016). *İslam Tarihi (el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi)*, Çev. Kollektif, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

İbn Battuta, (2019). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, (1990). *Mukaddime*, II, Terc. Zâkir Kâdiri Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

İbn Abdüzzâhir, (1976). *er-Ravzu'z-Zâhir fi-Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, Neşr. Abdülaziz el-Huveytır, Riyad.

İbn Şeddâd, 'İzzeddîn Muhammed el-Halebî, (2000). *Baybars Tarihi*, Terc. Şerefüddîn Yaltkaya, Ankara: T.T.K. Yayınları.

İbn Zünbül, er-Rummâl, (1998). *Ahiretü'l-Memâlik ev Vâkı'atü's-Sultâni'l-Gûrî Me'a Selimi'l-Osmânî*, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti'l-Kitâb.

İbn İyâs, (1982). *Bedâyi'u'z-Zuhûr*, Neşr. Muhammed Mustafa), I/II, Kâhire.

İbn Tağrîberdî, el-Âtabeki, Cemâleddîn Ebû'l-Mehâsin, (1992). *En-Nücûmü'z-Zâhire fi-Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Hitti, Philip, (2011). *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları.

Holt, P. Malcom, (2011). *Memlûk Kurumu, Ortadoğu Tarihi*, Haz. Youssef M. Choueiri, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Humpreys, R. Stephen, (2007). "XIII. Yüzyılda Eyyûbîler, Memlûkler ve Latin Doğu", Çev. Mustafa Kılıç, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, 359-378.

Karasoy, Yakup, (2012). "Kansu Gavrî Divanı'nın İki Neşri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 30, 251-261.

Kesîr İbn, (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIV, Terc. Mehmet Keskin, Büyük İslam Tarihi. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Kopraman, Kâzım Yaşar, (1992). Memlûkler, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul.

Kopraman, Kâzım Yaşar, (1979-1980). "Mısır Memlûkleri", *Türkler*, V, 119-184.

Kopraman, Kâzım Yaşar, (1989). *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Muayyad Şeyh al-Mahmudî Devri (1412-1421)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kortantamer, Samira, (1990). *Bahrî Memlûklerde Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir: E.Ü.E.F. Yayınları.

Kortantamer, Samira, (2002). "Memlûk Toplumunda Kadın", *Türkler*, V, 772-787.

Köprülü, F. (1979). "Baybars I", *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 357-363.

Lane-Poole, Stanley, (1901). *A History Of Egypt*, Londra.

Lapidus, Ira Marvin, (1967). *Muslim Cities in The Later Middle Ages*, Harvard University Press.

Levanoni, Amalia, (2005). "The Al-Nashw Episode", *Mamluk Studies Review*, C. IX, 2, 23-57.

Lewis, Bernard, (2000). *Ortadoğu*, Terc. Selen Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları.

Lütfi Paşa, (2001). *Tevârih-i Âl-i Osman*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Makdisî, Muhibbeddin Ebû Hamid, (2019). *Türk Memlüklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, (1997). *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, II, III-IV, Neşr. Muhammed Ali, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye.

Montasır, Hazem Said Mohammed, (2017). "Mısır Halk Atasözlerinde Türkçenin Etkisi", *I. Uluslararası Dil, Sanat ve İktidar Sempozyumu Bildirileri*, Giresun, 381-401.

Mübarekşâh, Fahreddin, (1927). *Târîh*, Neşr. D. Ross, London.

Ömerî, İbn Fazlullah Ahmed b. Yahyâ, (1986). *Mesâliku'l-Ebsâr fi-Memâliku'l-Emsâr, Devleti'l-Memâliku'l-Ûlâ*, Neşr. Dorothea Kravulsky, VI. bab, Beyrut: El-Merkezu'l-İslâmî li'l-Behûs.

Özbek, Süleyman, (1992). "Memlûk Sultan Baybars'ın Anadolu'daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan'a Gönderdiği Ok", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl, 17, 83-91.

Özbek, Süleyman, (2010). "Memluk Devletinin Siyasî ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(27), 529-552.

Özbek, Süleyman, (2013). "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar Sultanı Öldüren Sultan Olur", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (53) , 155-172.

Özbek, Süleyman, (2019). *Moğolları Durduran Türk, Sultan Baybars*, Ankara: Berikan Yayınları.

Pasquale Spezzano. *Mapping the Susceptibility of Unesco World Cultural Heritage Sites in Europe to Ambient (Outdoor) Air Pollution*, Science of The Total Environment, 2021.

Rásonyı, László, (1983). *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Ş. K. Seferoğlu- Adnan Müderrisoğlu, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Runciman, Steven. (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi III*, Çev. F. Işıltan. Ankara: T.T.K. Yayınları.

Sağlam, Ahmet, (2015). "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasî Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emîr Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), 107-126.

Şeker, Mehmet, (2017). *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezalim (1250-1517)*, Basılmamış Doktora Tezi, G. Ü. Ankara.

Tekindağ, M. C. Şehâbeddin, (1971). "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 25, 1-38.

Toparlı, Recep, (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, Ankara: T.T.K. Yayınları.

Toparlı, Recep; Çögenli, Sadi; Yanık, Nevzat H.,(1990). *El-Kavânînu'l-Külliye li-Zapti'l-Lügati't-Türkiye*, Ankara: A.K.D.T.Y.K. Yayınları.

Uğurlu, Mustafa, (1987). *Münyetü'l-Guzât*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: T.T.K. Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmâil Hakkı, (1988). *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, Ankara: TTK Yayınları.

Ülgener, Sabri F., (1984). *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları.

Yiğit, İsmâil, (2004). "Memlûkler", *İslâm Ansiklopedisi*, XXIX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 90-97.

Yiğit, İsmâil, (2008). *İslâm Tarihi, Memlûkler*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Yiğit, F. Akkuş, (2015). "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su", *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 19-36.

Zâhirî, Garsüddîn Halil bin Şâhin, (1892). *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve Beyânu't-Turûk ve'l-Mesâlik*, Paris.

EKLER

Bahrî Memlükler Devri Sultanları (1250-1382)

İzzeddîn Aybek el-Muizz ..... (648/1250)
Nureddin Ali el-Mansûr (655/1257)
Seyfeddin Kutuz el-Muzaffer (657/1259)
Baybars Rükneddîn ez-Zâhir el-Bundukdârî ..... (658/1260)
Nâsırüddîn Berke Han es-Saîd ..... (676/1277)
Bedreddîn Sülemiş el-Adil (676/1277)
Seyfeddîn Kalâvûn el-Elfî el-Mansûr (678/1280)
Selahaddîn Halil el-Eşref ..... (678/1280)
Nâsırüddîn Muhammed en-Nâsır (I. Salt.) (693/1293)
Zeyneddîn Ketboğa el-Adil (694/1294)
Hüsâmeddîn Lâçin el-Mansûr (694/1294)
Nâsırüddîn Muhammed en-Nâsır (II. Salt.) (696/1296)
Baybars el-Çaşnigîr el-Muzaffer (698/1299)
Nâsırüddîn Muhammed en-Nâsır (III. Salt.) (708/1309)
Seyfeddîn Ebûbekir el-Mansûr (709/1309)
Alâaddîn Küçük el-Eşref..... (741/1341)
Şihâbeddîn Ahmed en-Nâsır 742/1341)
İmâdeddîn İsmail es-Sâlih (742/1342)
Seyfeddîn Şaban el-Kâmil (743/1342)
Seyfeddîn Hacî el-Muzaffer (746/1345)
Nâsırüddîn Hasan en-Nâsır (I. Saltanatı) (748/1347)
Selahaddîn Sâlih es-Sâlih (752/1351)
Nâsırüddîn Hasan en-Nâsır (II. Saltanatı) ..... (755/1354)
Selahaddîn Muhammed el-Mansûr (762/1361)
Zeyneddîn Şaban el-Eşref (764/1363)
Alâaddîn Ali el-Mansûr (764/1363)
Zeyneddîn Haccî (I. Saltanatı) ..... (783/1381)
Berkuk ez-Zâhir (Burcî) (784/1382)
Zeyneddîn Haccî (II. Saltanatı) (791/1389)

Burcî Memlükler Devri Sultanları (1382-1517)

Berkuk Seyfeddîn ez-Zâhir (I. Saltanatı)	(784/1382)
Zeyneddîn II. Haccî (Bahrî, II. Saltanatı)	(791/1389)
Berkuk Seyfeddîn ez-Zâhir (II. Saltanatı)	(792/1390)
Ferec Nâsırüddîn en-Nâsır (I. Saltanatı)	(801/1399)
Abdülaziz el-Mansûr	(808/1405)
Ferec Nâsırüddîn en-Nâsır (II. Saltanatı)	(809/1405)
Mustain el-Adil (Halife ve Sultan)	(815/1412)
Şeyh Müeyyed el-Mahmûdî	(815/1412)
Ahmed el-Muzaffer	(824/1421)
Seyfeddîn Tatar ez-Zâhir	(824/1421)
Nâsırüddîn Muhammed es-Sâlih	(824/1421)
Seyfeddîn Barsbay el-Eşref	(824/1422)
Cemaleddîn Yusuf el-Azîz	(841/1438)
Seyfeddin Çakmak ez-Zâhir	(842/1438)
Fahreddîn Osman el-Mansûr	(857/1453)
Seyfeddîn İnâl el-Eşref	(857/1453)
Şihâbeddîn Ahmed el-Müeyyed	(865/1461)
Hoşkadem ez-Zâhir	(865/1461)
Seyfeddîn Yelbay ez-Zâhir	(872/1467)
Temurboğa ez-Zâhir	(872/1468)
Kayıtbây el-Eşref	(873/1468)
Muhammed en-Nâsır	(902/1495)
Kansu Ebû Saîd ez-Zâhir	(904/1498)
Canbulât el-Eşref	(905/1500)
Seyfeddîn Tumanbay el-Adil	(906/1501)
Kansu Gavrî el-Eşref	(906-1501)
Tumanbay el-Eşref	(923/1517)

DİZİN

A

Abaka 57
Abâkâ 42
Abbasiler 7, 12, 25, 54
Aclûn Kalesi 88
Afganistan 31
Ahmed b. Tolun 28
Akdeniz 81
Akka 15, 58, 59, 69
Alamut 56
Alban 25
Alfonso d'Albuquerque 79
Almas 97
Altın Orda 17, 30, 98, 102
Amid 41
Amr b. Mahlûf 88
Anadolu 9, 10, 12, 14, 18, 41, 42, 52, 57, 58, 62, 67, 71, 80, 81, 91, 96, 98, 102, 104, 119
Antakya Haçlı Prinkepsliği 13
anvan 32
Araplar 25, 30, 77, 107
Asvan 13
Atabek Fârisüddin Aktay 36
Atabekü'l-asâkir 10, 17
Avşarlar 30
Aybek et-Türkmânî 10
Aynicâlut 11, 12, 13, 24, 37, 42, 53, 54, 92, 95

B

Bağdat 10, 13, 37, 42, 46, 54, 92
baharat 67, 76, 79
Bahrîler 9, 33, 45, 48, 67
Barsbay el-Melik el-Eşref 17
Basra Körfezi 68
Bâtıniler 13
Baybars 41, 56
Baybars el-Bundukdârî 16
Baybars el-Çaşnigîr 16, 35, 121
Bedreddin Baydara 36
Bedreddin Lü'lü 10, 49
Benedikten Tarikatı 87
Bengal 31
Berke 15, 36, 52, 74, 91, 98, 101, 121
Berkuk 17, 34, 75, 82, 83
Beştak el-Kıpçakî 97
Beytüllahim 87
Bizans 31
Buhara 81
Buhârî 96
Bulak 86
Bulgar 25
Bulkînî 96
Bundukdâr 37
Burcîler 9, 16

C

Celile 11
Cem Sultan 19
Cenevizliler 69
Cengiz Han 107
Codex Cumanicus 98, 100
Corci Zeydan 50
cülûs 39

Ç

Çaldıran 20
çavuş 61
Çerkes 87
çevgan 49
Çin 30
Çukurova 19, 20, 117

D

Dâru'l-Harp 56
Dâru'l-İslâm 56
Divân-ı Lügati't-Türk 99
divanü'l-ceyş/divanü'l-iktaya 74
divânü't-tarha 113
Diyarbakır 60
Dımaşk 17, 37, 49, 84, 88
Dokuz Hatun 56
Dulkadiroğulları 19, 60

E

Ebû Hayyan 101
Ebu'l-Kasım Ahmed 13, 37
el-Aynî 97
Elbistan 14, 41
el-burc/hisar 33
el-Cüsûru'l-Belediyye 82
el-Cüsûru's-Sultâniyye 82
el-Eşref 19, 47, 121, 122
el-Garbî Sarayı 85
el-Makrizi 50, 68, 72
el-Mukattam Dağı 21, 62, 83
Emir El-Hac El-Mısrî 56
Emir İnal 18
Emir Sallâr 16
Emir Tatar 17
en-Nâsır Muhammed 35, 70, 72, 74, 83, 86
Ermeni 13, 15, 26, 89
Ermeni Krallığı 13, 15
Ermenistan 28
Er-ravkü'l-hüsâmî 16
Eşref Halil 15, 36, 88
Eşrefiyye Memlükleri 9
et-Tuhfetü'z-Zekiyye 99
et-turahâ 113
Eyyubiler 9, 10, 12, 47, 55, 65
ez-Zâhir İlbây 19

F

Fahreddin Mübarekşâh 28
Farslar 25
Fatih Sultan Mehmed 20
Fatımiler 28, 29, 83
fellâhîn 77
Ferec 17, 77, 122
Filistin 11, 12, 54, 62, 68, 69, 79, 84
Fırat 20, 59, 60, 88
Fustat 113

G

Garbiye 113
Gazan Han 15, 59, 95
Gazze 54, 61
Geyhatu Han 58
Gotik 87
gulâm 24, 25, 27
Gürcistan 31

H

Hac 56
Haçlılar 10, 11, 13, 34, 43, 44, 53, 55, 70, 93
Hâkim-Biemrillâh 15, 55
Halep 12, 48, 60, 61, 68, 88
Haliç el-Mısrî 86
Halil b. Şahin 39
Hama 48, 68
Haremeyn 56, 62
Harezmşah 15
Haşhaşiler 51
Hayber 56, 57
Haznedar Vadisi 15
Hicaz 9, 54, 56, 102
Hindistan 81
Hint 32, 68, 79, 85
hıyarcıklı veba 111
Hoca Mahmud el-Ezdî 17
Horasan 27, 81

hoşdâş 33
Hoşkadem en-Nâsırî 19
Hospitalier Şövalyeleri 89
Hristiyanlar 40, 56, 110
Hülagu 10, 11, 13, 53, 55
Humus 15, 57, 68
Hüsrev ve Şirin 100
Hz. Ali 55
Hz. Davud 11, 12
Hz. Muhammed 40, 46
Hz. Ömer 92

I

II. Bayezid 19, 20
II. Murad 18
Irak 86
IX. Louis 9, 10, 32, 44, 48

İ

İbn Abdüzzâhir 56, 98, 118
İbn Battuta 118
İbn Battûta 86
İbn el-Kuff 88
İbn Hacer 96, 113
İbn Haldun 12, 17, 39, 65, 80, 91, 118
İbn İyâs 23, 68, 72, 118
İbn Kesir 74
İbn Tağrîberdî 33, 49, 52, 109, 118
İbn Teymiyye 16, 95, 96
İbnü'l-Adim 17
İbnü'l-Esir 29, 117
İbn Zünbül 40, 118
İbrahim 17, 19
İhşidiler 28
ikta 41, 70, 72, 74, 112
İlhanlılar 15, 67
İncil 110
İran 30, 34, 56, 61, 71, 81
irdebb 112
İskenderiye 66, 68, 69, 70, 113, 119
İskender-i zemân 15
İsmaililer 55
İstanbul 86
İzzeddin Keykavus 41

J

Janus 18

K

Kâatu'z-Zehebiyye 9
Kâbe 56
Kafkas 23, 30
Kahire 9, 12, 15, 20, 27, 30, 31, 33, 38, 41, 45, 46, 49, 50, 57, 62, 66, 69, 71, 73, 74, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 96, 97, 99, 101, 108, 109, 112, 113
Kâhire 86, 113
Kahire Kalesi 9, 49, 82
Kalavun 9, 15, 23, 24, 27, 32, 34, 35, 36, 42, 58, 74, 83, 84, 85, 86, 95, 97, 109, 110, 115
Kalâvûn 92
Kalenderiler 95
Kansu Gavrî 20, 60, 61, 104, 118, 122
Karaçay-Balkar 24, 98
Karakoyunlular 19
Karamanoğlu II. Mehmed Bey 17
kara ölüm 111
Kaşgarlı Mahmud 99
katapult 90
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 33
Kayıtbay 19, 83, 87, 102
Kayseri 19, 41, 60
Kerek 29, 43, 74
Kerekiyye 57
Ketboğa Noyan 11
Kilikya 62
Kitâb el-İdrâk li'l-lisan el-Etrâk 101
Kitâbu'l-hayl 102
Kıbrıs 17
Kıbrıs Haçlı Krallığı 17
kılıç 24, 32, 38, 40, 101, 102, 107
Kıpçaklar 25, 26, 27, 98, 100
Kıpti 107
Kızıldeniz 68, 81, 85
Krak des Chevaliers 89, 90
Kudüs 29, 53, 69, 87
Kutluşâh 16

L

Laçin 16, 36, 109
Larende 19
Latin 58, 59, 118
Lütfi Paşa 61, 118

M

Macar 24
Macaristan 31
Mahmud Bedevî 50
Makdisî 73, 118
Malatya 60, 91
Mansûra 9, 32, 43, 44, 45, 95
Maraş 59, 60
Mekke 50, 54, 84, 93, 102
Melik Gazi Kalesi 19
Mercidâbık 8, 20, 21, 63
Mercu's-Suffer 15
misk 67
Mısır 9, 10, 11, 13, 15, 20, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 117, 118, 119
Moğol 41, 86, 113
Moğollar 10, 12, 13, 15, 34, 41, 51, 54, 59, 65, 92, 108
Molla Fenârî 96
Muaviye 28
müdebbiru'l-memleke 15
Müeyyed Ahmed 19
Muhammed b. Tuğç 28
Muinüddin Süleyman Pervane 14
Muizzî 10
Mukaddime 39, 118
Münyetü'l-Guzât 101, 119
müsadere 76
Mustain-Billâh 17
Müstekfî 15, 35
Musul 10, 49
Muzaffer Rukneddin 35

N

Nahrâriyah 113
naibü's-saltana 10
Napoli Kralı Robert 87
Nâsıruddin Muhammed 16
Necmeddin Eyyub 9, 43
Nil Nehri 9, 31, 32, 70, 71, 72, 82
Nûbe Krallığı 13
Nureddin Ali 36, 49
Nureddin Zengi 29
Nusayri 55
Nüveyrî 16

O

Ortadoğu 91, 115, 116
Osmanlılar 17, 19, 20, 40

Ö

Özbek 8, 30, 87, 119
Özbekiyye 87

P

Peçenek 24
Pisalılar 69
Portekizliler 20, 79

R

Ramazanoğulları 18
Ravza Adası 9, 31, 32, 34
Ridâniye 8, 20, 62
Rükneddin Hürşah 56
Rükneddin Kılıç Arslan 41
Rum 26, 88
Rusya 26, 31

S

Safeviler 20, 30, 60
Saint-Jean şövalyeleri 18
Salih Eyyub 29, 31
Salihiyye 12, 50
Samagar Noyan 41, 119
Selahaddin Eyyubi 9, 11, 29, 51, 81
Selçuklular 29, 55
Semerkant 81
Seyfeddin Çakmak 18
Seyfeddin Kutuz 11, 12
Seyyide Nefise 50
Sina Çölü 21
Sinan Paşa 60, 62
Sion 87
Stanley Lane-Poole 46, 51, 83
Steven Runciman 53
Sülemiş 15, 36, 121
Sünni 55, 56, 60, 96
Suriye 9, 11, 12, 13, 15, 28, 29, 31, 35, 37, 41, 42, 47, 48, 51, 52,

53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 77, 78, 79, 84, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 102, 104, 108
süvari 24, 32

Ş

Şah İsmail 20, 60
Şam 91
Şecerüddür 5, 10, 29, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 108
Şevbekiyye 57
Şeyh Müeyyed 17, 96, 122
Şeyh Müeyyed el-Mahmudî 17, 96
Şia 56

T

Tâciru'l-Memâlik 17
Tâcü't-Tevârih 61
Talas Savaşı 25
Tarsus 17, 91
Tatar 26, 27, 122
taun 111
Tayberis 37
Teküder 57
Temurbuğa 19
Tevrat 38, 110
Timur 17, 57, 62, 78, 101
tıp 94
Toktamış Han 17
Tolunoğulları 28, 37
Tomanbay 60, 61, 62
Tuğcu 36
Tumanbay 20, 122
Turanşah 9, 10, 23, 32, 36, 43, 44, 45
Türkistan 25, 81

U

Ulema 92
Uzak Doğu 69
Uzun Hasan 19

Ü

Ümit Burnu 79
Ümmü'l-Halil 43
üzengi 32

V

Vâkı'atu's-Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavrî 40
Vali Abdullah 24
Vasco da Gama 79
veba 111, 112, 113
Venedikliler 69

Y

Yakın-Doğu 59, 117
Yavuz Sultan Selim 20, 60, 62
Yelboğa el-Ömerî 17
Yemen 57, 61
Yunan 94
Yusuf 18, 48, 122

Z

Zâhiruddin Tercüman 42
Zamantı Kalesi 19
Zâmil b. Ali 88
Zengiler 55
Zeynüddin Ketboğa 16
Zimmî 107
Zümrüt Sarayı 85

Hatice Güler

2005'te Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun olan Güler, aynı üniversitenin Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan 2009 yılında Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopraman danışmanlığında "Memlük Sultanlarının Alayları (1250-1517)" başlıklı yüksek lisans tezi ile mezun oldu. 2017 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Süleyman Özbek danışmanlığında hazırladığı "Mesâlik el-Ebsâr fî-Memâlik el-Emsâr (Devlet-i Memâlik el-Ülâ Kısmı/1301-1349) Tercüme ve Tahlili" başlıklı teziyle Doktor unvanını aldı. 2012 yılından itibaren Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi'nde akademik çalışmalarına devam eden Güler, birçok kitap ve makalenin yazarıdır.

MEMLÜKLER

(1250-1517)

Mısır'da Eyyubi ordusundaki azatlı emirler tarafından kurulan Memlük Devleti, Aynicâlût Savaşı'nda kazandığı zaferle Orta Çağ'ın belki de en kritik başarılarından birine imza atmıştır. Moğolların batıya ilerlemesini engelleyerek İslam coğrafyasını büyük bir yıkımdan kurtaran Memlükler, Moğollara uzun zamandır tatmadıkları mağlubiyet duygusunu tattırarak psikolojik bir üstünlük elde etmişlerdir. Hatice Güler'in kaleme aldığı *Memlükler (1250-1517)*, devletin yalnızca siyasî yapısına teşkilâtına ve müesseselerine yer vermekle kalmıyor, aynı zamanda mimariden sanata, ticaretten gündelik yaşama geniş bir yelpazede Memlüklerin Türk-İslam dünyasında bıraktıkları izleri de okuyucularla paylaşıyor. Memleketlerinden küçük yaşta kölem olarak getirilerek dili, dini, kültürü tamamen yabancı bir ülkede ve hiç tanımadıkları bir coğrafyada şahsî kabiliyetleri, liyakatleri, disiplin, cesaret ve savaşçılık gibi vasıfları ile temayüz eden memlükler, kısa zamanda o ülkenin önce hâkim askerî sınıfı sonra ise sultanı olmuşlardır. Diğer imparatorluklarda görülen hanedan ve veraset usulünden ziyade kendilerine has bir siyasî ve askerî yapı inşa eden Memlükler, özellikle ilmiye sahasında Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemiş, 1517'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildikten sonra da bu etkisini genişleterek devam ettirmiştir. Memlükler askerî bir sınıf olarak varlıklarını Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1811'deki toplu katliamına kadar devam ettirmişler, Mısır ve civarında yaşanan hadiselerde başat roller oynamış ve bölge politikalarının şekillenmesinde söz sahibi olmuşlardır. *Memlükler (1250-1517)*, Osmanlılar ve Safevilerle beraber çağının en önemli üç devletinden biri olan Memlük Devleti'nin serencamını her yönüyle gözler önüne seriyor.

SELENGE

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayinlari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr

ISBN 978-605-4944-72-9